

*Кыраман быдан былыргыта
Кыйаар сахалартан төрүттээх
Кыргыс биһэ удьуордаах,
Күүстээх Мишккэ, Лобоой бөбөстөөх,
Каратаев Сэмэн-Дыгыйар ырыаһыттаах,
Кырабы бэргэн Гуляев снайпердаах,
Хомусчут Уйбаан талааннаах ыччаттаах,
Күннүгүнэн усталаах, көһүнэн туоралаах,
Күтүр улахан Мастаах эбэлээх,
Кыраһыабай айылзалаах, кэрэ көстүүлээх
Кыргыдай диэн мэнэ ааттаах...*

Сэмэн Чыбыков

Кыргыдай нэһилиэгэ Бүлүү улуунун хотугулуу-илин өттүгэр сытар. Нэһилиэк уопсай иэнэ – 439750,19 гаа, оттонор сирэ – 1100 гаа, мэччирэн – 1500 гаа.

Кыргыдай хотугулуу-арҕаа өттүнэн Хабын Арыытыттан саҕалаан сүөһү быһыһынан тахсан, Арҕаа Арыылаах хоту өттүнэн Тымынакаан үрэххэ түһэр сиринэн Хабыны кытта быысаһар. Хоту өттүттэн Балаҕаччыны кытта кыраныссата Хаппытыан быһыһынан күөлгэ киирэн, Уһун Арыы уонна Хаастыыр икки ардынан Сиидэр өтөбүттэн Хочокко Кубаҕай өтөбүнэн тахсан, Хотуойа арыытынан эргэ сылгы быһыһынан Лүксүгүн күөлүгэр түһэр. Собуруу өттүнэн Тааһаҕары кытта кыраныссата Баһылай Оҕо Балаҕаннаабын быыскатыттан собуруу диэки үөһэ тахсар солоһунунан быһа Борофон кыраныссатыгар диэри баран, Баһылай Балаҕаннаабынан күөл үрдүгэр түһэр. Собуруулуу-илин өттүнэн Баһылай Балаҕаннааҕа диэн күөл собуруу өттүттэн саҕаланан баран, Улахан уонна Аччыгый Мунхаарыма икки ардынан ааһан, Көтөх Дьаампа уонна Дьоодун икки ардынан Нэлэкээ хоту өттүнэн үөһэ Өлүөнэ үрдүгэр Харыйалаахха тахсар. Харыйалаахтан саҕалаан, Бүлүү төрдүгэр диэри Кэбээйини кытта быысаһар. Илин Эдьигээни кытта быысаһыта Кэбээйи, Эдьигээн, Бүлүү кыраныссалара түмсэр сирдэриттэн саҕалаан, Батыйалаахха диэри тийэр. Нэһилиэк сиринэн икки Тымынакаан, Лииндэ диэн улахан үрэхтэр Өлүөнэбү түһэллэр. Уоранаа, икки Мунхаарыма Кыргыдай сирин хайытан Бүлүүгэ түһэллэр. Көмүс хатырыктаах дэлэйбит гааттан үөһэ иэннээх 500-тэн тахса күөл баар. Үс нэһилиэги аһатан-сиэтэн олорор Мастаах Эбэ биэс гыммыт үһэ биһиги нэһилиэкпитигэр киирсэр. Ону таһынан ахсаана биллибэт элбэх көлүйэлэр, күөллэр, үрэхтэр бааллар.

Нэһилиэнньэ сүрүн дьарыга ынах, сылгы сүөһүнү иитии, сүөһү аһылыгын бэлэмнээһин, эти-үүтү дэлэтии, обуруот аһын үүннэрии – сүннүүнэн хортуска уонна тэпилииссэбү үүнэр үүнээйилэри олордуу.

Нэһилиэккэ С.Н.Каратаев-Ырыа Дыгыйар аатынан «Туску» сынныалаҥ киинэ, С.Н.Алексеев аатынан успуорт саала, Д.А.Гуляев аатынан орто оскуола, оскуола иннинээҕи оҕону иитэр “Күнчээн” уһуяан, бибилиэтиэкэ, амбулатория, буста, АТС, сылааһы хааччыһар, аты-эргин тэрилтэлэрэ, “Кыргыдай” производственной кооператив, өрөспүүбүлүкэбү үчүгэй үлэтинэн биллэр “Илин” бааһынай хаһаайыстыба (салайааччы – Кырбасова А.В.), ону таһынан 4 бааһынай хаһаайыстыба үлэлиллэр.

Нэһилиэк 5 түөлбөбү араһан үлэлиир:

«Сарыал» – салайааччы Катанова Э.К.

«Кэнчээри» – салайааччы Гаврильева М.С.

«Сардана» – салайааччы Николаева М.В.

«Кэскил» – салайааччы Наумова О.В.

«Чаран» – салайааччы Абрамова С.С.

Дьахтар кэммитиэтин - Степанова Е.И., бэтэрээннэр сэбиэттэрин - Кырбасова П.Д., “Иис-уус” иистэнньэннэр түмсүүлэрин – Алексеева Н.Е., Чемпорова А.Д. салайан үлэлэтэллэр. “Дьүөгэ”,

“Дайы”, “Туйаара” – ырыа-үнкүү, “Сарыада” - фольклор ансаамбыллара нэһилиэк култуурунай олоҕор төһүү күүс буолаллар.

Нэһилиэк административнай киинэ Сатаҕай дэриэбинэ улуус киинэ Бүлүүттэн 145 км ыраах сытар. Улуус киинин кытта сиринэн айан суола сайынны өттүгэр үһүн ардахтар кэннилэриттэн ыарахаттардаах. Нэһилиэнньэ туттар табаара, ас-үөл бородууктата сиринэн, массыынанан эрэ тиэрдиллэр.

2022 с. түмүгүнэн нэһилиэккэ – 525 киһи олорор. Нэһилиэнньэ киин иттиигэ 99 ыал холбонон, кэлэр сылга дэриэбинэ 100% киирэр былааннаах, 17 ыал толору хааччыллыылаах дьиэлээх.

Кыргыдай былыргыта

Кыргыдай нэһилиэгэ Бүлүү өрүс унуор тус хоту Бүлүү куоратыттан 14 көс ыраах сытар улуус кытыы нэһилиэктэриттэн биридэстэрэ. Дэриэбинэ Сатаҕай уонна Ойбон Бэти күөллэр икки ардыларыгар үөт, хатын мас үүнэр кэрэ айылҕалаах икки өтөх оннуларыгар турар. Бу былыргыта үс күөл: Уолба Бэти, Ойбон Бэти, Сатаҕай – биир улахан күөл эбитэ үһү. Сатаҕай унуор Баһылай Оҕо өтөбүттэн Уолба унуор от кэбиһэ турар дьону көрөллөрө үһү диэн кырдыаҕастар кэпсииллэрэ.

XX үйэ саҕаланытыгар билинни дэриэбинэ олоҕор 7 ыал баара. Очотооҕуга өтөхтөрүнэн бэйэ-бэйэлэриттэн тэйиччи бытанан олороллоро. Ыалтан ыалга барарга, күөлгэ киирэргэ ылык, атоҕус эрэ суола баара. Икки күөл икки арда сүүрүктээх улахан үрэхтээбэ, ону күргэнэн эрэ туорууллара. Билигин бу үрэх омооно эрэ баар. Дэриэбинэ ортотунан эмиэ Куһаҕан Үрэх диэн ааһара, билигин бу үрэх суола да суох.

Бэти хоту өттүгэр (Саһыл Өтөбөр, билигин пилорама турар) Иванов Дмитрий-Мырык, Иванов Григорий-Чоҕодоох ампаар дьиэлэрэ, бэттэх Хаптаҕай-Маалҕан өтөбөр Софронов Никита-Буосунай ампаар дьиэтэ (билигин да баар), онтон салгыы илин диэки Алексеев Василий-Көккөрүйэ ампаар дьиэтэ, илин Арыы өтөбөр Николаев Егор-Дөйгө, Абрамов Дмитрий-Куххаллах туруорбах балаҕаннара, Булун иһигэр Абрамов Николай-Хамай дьиэтэ бааллара. Билигин ити түөлбэ кини аатынан ааттанар. Кыргыдай төрүт олохтоохторо бырааттыы Абрамовтар эбиттэр. Бу аҕа ууһа тэнийэн атын сирдэргэ тийэ олохсуйбуттар. Билигин нэһилиэккэ кинилэр сыдыаннара элбэхтэр.

Кыргыдай нэһилиэгэ икки холкуос: Алааска Чернышевская аатынан уонна Бэтигэ «Социализм суола» холкуостар – сирдэрин хабаан бэрт киэн сиринэн тайаан сытар. Кэлин Дьооху нэһилиэтин кытта холбоһон сирэ-уота өссө кэнээбитэ.

Кыргыдай диэн тылы, Кыргыдай оскуолатыгар өр сылларга саха тылын үөрэппит учууталлар учууталлара Семен Алексеевич Чыбыков манньк быһаарар: «**Кырык** – түүр тыла – 40 эбэтэр элбэх, **дай** – сэрии. Бу тыллар холбоһон (саха тылыгар дорҕооннор уларыаннар) **элбэх сэрии барбыт сирэ** диэн суолталанан тахсар». Итини маннькынан да бигэргэтиэххэ сөп курдук. 1970 с. оскуола үөрэнээччитэ Лукин Володя ох саа оноһоһун муос төбөтүн булбута. Кэлин сэрии бэтэрээнэ Ердашев Евдоким Маркович эмиэ ох муос төбөтүн булан оскуола түмэлигэр туттарбыта. Учуонайдар бу XII үйэтээби охтор төбөлөрө буолуон сөп диэн быһаараллар.

Оттон С.И.Боло-Сэһэн Боло 1937 с. 52 саастаах Д.Н.Никифоров тылыттан «Кыргыс бииһэ» үһүйээни суруйбут. Онно этиллэринэн Омоҕой Баай, Эллэй Боотур олоро сылдыбыт үйэлэригэр собурууттан сылгы-ынах сүөһүлээх кыргыс бииһэ кэлбитин туһунан этиллэр. Итиннэ майгынныыр үһүйээни В.Ф.Трошанская суруйбуттаах. Оттон Н.А.Аристов **кыргыдай** этнонимы **кыргыз** сахалыы-бүрээттии көрүнгэ диэн быһаарбыттаах.

–**тай**, –**дай** — түүр да, монгуол да тылларыгар баар сыһыарыылар. Ордук монгуол тылларыгар чугастар. Дойду биллиилээх монголиһа М.Н.Орловская –**тай** сыһыарыыны монгуол тылларыгар барыларыгар кэриэтэ баар уонна быһаарар суолталаах ааттары киэнник үөскэтэр диир. Тыл үөрэхтээхтэрэ итини кытта сөбүлэхтэр.

Багдарыын Сүлбэ **Кыргыдай** диэн тылы быһаарарыгар ити сыһыарыы көстүүтүгэр олобулар. Ону таһынан, манньк кэрэхсэбиллээх түгэннэри суруйбут. Ол курдук, Кэбээйи улууһугар Бүлүүттэн тийэн олохсуйбут Кыргыстаах аҕа ууһун туһунан номохтор бааллар диэбит. Бу дьон бэйэлэрин

кыргыз-сахаларбыт, Кыргыздай аҗа ууһабыт дэнэллэр эбит. Кинилэр Бүлүү Кыргыздайыттан ойдон тийэн олохсуйбуттара саарбаҗа суох.

Кыргыздай диэн аат Саха сиригэр үгүс эбит, тарҕанытынан киэн сири хабар: Кэбээйигэ **Кыргыздай Хайата**, **Кыргыздай** күөллэр, Уус-Алданна Мүрү күөлгэ **Кыргыздай тумуһаҗа**, Ньурбаҗа **Кыргыздай** диэн сир, Эдьигээннэ **Кыргыздай** үрэх. Итини таһынан **Кыргыз** диэн сирдэр ааттара эмиэ үгүс. Бүлүү улууһун Ш Күүлэт нэһилиэгэр **Кыргыз** күөлэ, Мэнэ Ханалас улууһун Төнүлү күөлүгэр **Кыргыз** тумула, Томпо улууһугар Кириэс-Халдьаайыга **Кыргыз** өтөхтөрө, онтон да атын **Кыргыз** диэн ааттар Саха сиригэр бааллар.

«**Кыргыз**», «**Кыргыздай**», ити этиллибит тирэхтэртэн да көстөрүнэн, олус чугас ситимнээх буолан тахсаллар.

Хойукка диэри Мастаах олус түнкэтэх сир этэ. Олохтоохтор олус дьаданытык олороллоро. Сүрүн аһылыктарынан күөллэрин көмүс хатырыктааҗа буолара. Бурдугу, тууһу, миэтэрэлээх табаары, атыһыттар аҕаллахтарына, бэрт дэннэ көрөллөрө. Дэлэҕэ да «мастаахтар курдук балыгы тууһа суох сиэн» диэн уос номоҕо буолуо дуо. Эмп да, үөрэх да тэрилтэлэрэ хойукка диэри суохтара. Онон олохтоохтор трахоманан, сэлигинэн, кыһыылаах ымынаҕынан, проказанан элбэхтик ыалдьаллара. «Бүлүү хаайыылааҕын суолунан» кинигэ ааптара Борис Лунин 1937 с. сылдьан, Бүлүү уруккутун туһунан маннык суруйбута: «Адьас соторутааҕыта бу олус бүтэни кыраай этэ. Кини олохтоохторун курдук аан дойду үрдүнэн аастык-туордук олорор дьон баар буолуохтарын сагаммат. Өрөбөлүүссүйэ да кэнниттэн манна урукку олох хаалынньаннара өр сөнгөн сыппыттар. Ыраах бүгэн-саһан олорор Мастаах сахаларын саах сыбахтаах балаҕаннара санардыы түлүк ууларыттан уһуктан эрэллэрэ. Манна туус, мээккэ бурдук, миэтэрэлээх таҕас, түннүк тааһа диэннэри сэбиэскэй былаас буолтун эрэ кэннэ билбиттэрэ.»

Элбэх ынах сүөһүнү, сылгыны аҕыйах ахсааннаах баай дьон эрэ бас билэллэрэ. Дьаданылар сүрүн аһылыктарынан балык уонна сыма буолара. Сыма диэн мас холбоҕо эбэтэр омуһах хаһан хатырыгынан эркиннээн балыгы кутан, лыыбардан хаһааналлара ааттанар.

Оскуола, балыыһа суох буолан ойууннар, отоһуттар өнөлөрүнэн туһаналлара. Элбэх киһи хараҗа суох этэ, оҕо өлүүтэ элбэҕэ. Оҕолоругар элбэх өлүүлээх ыаллар оҕолорун «абааһыттан муннаран» бииргэ төрөөбүттэрин үксүн биир аатынан ааттыыллара. Ол иһин ыалга хас даҕаны Сэмэн, Маарыйа, Балбаара уо.д.а баар буолаллара. Оҕолорун биһигэр ыт оҕотун уган баран оҕону хотон түннүгүнэн дьаданы ыалга биэрэллэрэ. Уол оҕону Ыт Кыыһа диэн ааттыыллара. Кыыһы уоллуу, уолу кыыстыы таһыннараллара.

Архыып матырыйаалларыттан

1771 с. олунньу ыйга Бүлүү уокуругун хамыһаара Иван Аргунов Дьокуускай бойобуодатыгар араапар түһэрбит. Араапартан көстөрүнэн, Бүлүү уокуругун буоластарын кинээстэригэр алтан бэчээттэри туттартаабыт уонна бэчээт ылбыттарыгар кинээстэр итэҕэллээх дьонноро илии баттаабыттар:

По рапорту Вилюйского зимовья комиссара Ивана Аргунова раздать им князям медных печатей:

9). *Еким Исиянев (буолаһын суруйбатахтар) Кыргыздай*

7). *Алексей Решетников (Жакутская волость)*

1776 с. байаарын уола Егор Кычкин киис уонна саһыл туттардахха дьаһааҕынан сир түнэтигин биэдэмэһэ (лист 221):

1776 г. Ведомости о распределении земли по соболиным и лисьим окладам ясака

Ведомость Уччиненная по силе Указу из Якутской Правинциальной Канцелярий Якутским сыном боярским Егором Кычкиным о разделений им Ср. Вил. ведомстве по согласию Кыргыздайской волости княска Чикими Исиянева родникам его за платеж в казну ясака сенных покосов а кому именно и по сколку стогов о том значить ниже сего в 1776 г.

На подлинной ведомости Кыргыздинской волости князец Чикимья Исиянев наследную печать приложил кою засвидетельствовал его прозбою боярского сын Василей Гуляев и по страницам скрепил сын боярский Егор Кычкин.

С подлинною ведомостию сверял Якутского областного Правления Архивариус Канцелярист Иван Старостин

С подлинною верно канцелярист Аверкий Порожов

С копии верно: Земский Исправник

Ф343, Оп 1, д 124, стр 69 копия с копии

Бу эрэ кэмтэн Кыргыздай буолас быһыытынан докумуоннарга ахтыллар. Кыргыздай нэһилиэгэ 1808-1918 сс. Орто Бүлүү улууһугар киирэрэ. 1918-29 сс. Мастаах улууһугар киирбит.

Р.К.Маак 1864 с. ыһыпыт экиспэдьииссийэтин үлэтин түмүгүнэн тахсыбыт «Вилюйский округ» диэн кинигэтин 550-с сирэйигэр Кыргыздайга 7 өтөбүнэн 124 балаҕан, 145 эр киһи, 196 дьахтар, барыта 341 киһи олорбут.

Мастаах	38 балаҕан	33 эр киһи	38 дьахтар
Арыылаах	12	25	28
Хочот	16	20	23
Сыралта	12	20	24
Кучулу (Хочуолу)	10	9	29
Арыылаах	20	22	38
Кыргыздай	16	16	16

Нууччалар Бүлүү умнаһын бэрт эрдэттэн булбуттара. Мангазей уонна Туруханскай хаһаактара өссө 1607 с. Елисей хаһаактарын иннинэ Аллараа Тунгуска өрүс батыытыгар олорор олохтоох биистэртэн дьаһаах хомуйуутун саҕалаабыттара. 1620 с. ити өрүһү өксөйөн иһэн Бүлүү тонустарын көрсөн Өлүөнэ өрүс батыытыгар сахалар олороллорун, Бүлүү өрүс Өлүөнэҕэ барар саамай быһа суол буоларын билбиттэрэ. Ити кэмтэн ыла Бүлүү сүннүһүнэн олорор сахалар, тонустар дьаһаах төлүүр ыар хабалаҕа киирбиттэрэ. Ити кэмнэ нууччалар Өлүөнэҕэ олорор сахалары өссө була иликтэрэ.

Бу кэмнэ тайҕаҕа булт-ас, кыыл-сүөл дэлэй буолан, талбыттарынан дьаһайан, сөбүлээбиттэринэн талаан ылаллара. Ол кутталыттан дьон түүлээх соноругар өлө-тиллэ түспүттэрэ. Инчэҕэй тирбэҕэ быстыбатынан нэһиилэ айаҕын ииттэн олорор саха дьонун дьаһаах кыһарҕана өссө иэдэппитэ. Дьаһаах хомуйааччылар талбыттарынан айбардылларынын иһин үгүс үнсүү-харсыы (челобитные) буолара. С.А.Токарев «Общественный строй якутов» (М., 1945 с., 617 с.) сурулларынан, 1696 с. үнсүү дьыалатыгар манньк суруллубут: «1684 г. с приезде воеводы Краткова приезжают намь холопамь вашим в ясачные волости ясачные сборщики человек по 15 ездять в году по трижды и четырежды... и берут на себя соболи и лисицы самые добрые, скоть и шубы наши якутские и саняхи, и торбосы, и малахай, и поясы бисерные и котлы, и топоры, и ножи, и пешни, пальмы, и седла, и узды. А у кого... взятъ нечего и у тех берутъ женъ и дочерей и держатъ у себя в холопстве... и оттого ихъ грабежу мы холопы ваши разорились безъ остатка».

Ону таһынан биэрэр туга да суох дьону талбыттарынан сордууллара, муннууллара. Халаабыт малларын бэйэлэрэ чыынынан көрөн үллэстэллэрэ.

Итинник үнсүүлэр түмүктэринэн, ыраахтаабылаах Арассыыйа, төһө кыалларынан элбэх көмүс түүлээҕи хааһынаҕа хоро тастарар сыалтан, дьаһааҕы хомуйарга олохтоохтору албыннаан ньымааттаан хомуйарга дьаһаллары биэрэллэрэ да, үксүгэр бойобуодалар итини толорботторо. Тоҕо диэтэххэ, халаммыт баайтан-дуолтан кинилэргэ эмиэ ирээт тиксэрэ.

Итинник кыһарҕантан тэптэрэн саха дьоно, ордук тонустар араас сирдэринэн күрэнэн кинитэ-сүөһүтэ суох сирдэргэ олохсуйаллара. Ити түмүгэр Саха сиригэр күндү түүлээх бултааһына олох аҕыйаабыта.

Итиннэ эбии 1650-52 сс., 1659-69 сс., 1691 сс. саханы, тонуһу эһэ сыспыт түөртэ мэнэһиктээн турбут уоспа ыарыыта буолбута. Дьаһааҕы хомуйуу уонна түүлээх булда 10 төгүл аччаабыт. Онтон күһэллэн дьаһааҕы соробун харчынан, атын да малларынан төлөтөр буолбуттар. Туга да суох дьон

оџолорун, ойохторун толук уурага күһэллибиттэр. Мантан сылтаан сахалар хаста да өрө тура сылдыбыттар да, уугар тийэн бас бэриммиттэрэ.

Дьаһааҕы хомуйууну чуолкайдыыр наадатыгар өрөбөлүүссүйэ иннинэ сотору-сотору (6-7 эбэтэр 10 сыл буола-буола) дьаһаах төлүөхтээх уонна төлүүр эр дьон ахсаанын чуолкайдыыр биэрэпис курдук ревизия диэн ытыллара. Ол испиһэктэрин «Ревизская сказка» диэн ааттыллара. Итинник биэрэпис Бүлүү энээригэр 1634 сылтан саҕаламмыта. Итини таһынан «Посемейный список» диэн сир түнэтигэр анаан оноһуулар докумуоннар баар буолбуттара.

Тыа хаһаайыстыбатын сайдыыта

Орто Бүлүү улуунун сирэ-уота Бүлүү өрүһүн икки өтүнэн тайаан сытар этэ. Киһи мунар баһаам элбэх күөллэрдээх. Саамай улахан күөллэрэ Мастаах уонна Ньидьили буолаллар. Сирэ намыһах, бадарааннаах, сииктээх буолан, соппон оттоох, ыарахан туруктаах күн-дьыл элбэх сүөһүнү-аһы иитэр кыагы биэрбэт этэ, бурдугу ыспат этилэр. Онон сүрүн аһылыктарынан ахсаана биллибэт күөллэртэн туулаан, илимнээн, мунхалаан ылар көмүс хатырыктаахтара буолара. Кураан дьылларга от кыайан үүммэтэҕинэ диэн саппаас оту бэлэмнииргэ дьаһал бэриллэрэ. 1860 с. оноһуллубут табылыссаҕа Орто Бүлүү 4 улуугар уопсайа 8088 уоннуу саһааннаах кэбиһиилээх оту бэлэмнииргэ соруудах бэриллибит. Ол иһигэр Кыргыдайга 665 кэбиһиилээх от баар буолуохтааҕа (Р.К.Маак «Виллойский округ», Москва, 1994 г., стр 322-323).

Үүнүүлээх сылга кэбиһиилээх от 5-8 солк. үрүн көмүһүнэн сыаналанара. Оттон от үүммэтэх сылыгар 30-60 солк. үрүн көмүскэ турара. Сүөһү иитиитэ сүннүнэн сылгы, ынах буолара.

Биир киһиэхэ 0,3 ат, 0,7 ынах тиксэрэ. Элбэх сүөһү от соппонуттан, эмтиир-томтуур кыах суоҕуттан үөһүрэн, төрүөх кыайан тахсыбат этэ. 1839 с. Кыргыдайга 93 ыйыраа төрөөбүтүттэн 54 өлбүт. Сүрүн биричиинэтэ – ис ыарыыта. (Р.К.Маак «Виллойский округ», Москва, 1994 г.).

Биһиги нэһилиэккэ олорор сахалар бурдук ыһытынан, оҕуруот аһын олордуунан букатын хойут, холкуостар тэриллибиттэриттэн, дьарыктанар буолбуттара.

Нэһилиэнньэ олоҕун туруга

Егор Ефимович Кычкин, Дьокуускайдаагы бойобуода кэнсэлээрийэтин чунуобунньуга, байаарын уола, 1776 с. Бүлүү умнаһын кэрийэн онорбут испиһэҕэр 24 буолаһы (нэһилиэги) киллэрбитэ. Ити кини сылдыар кэмигэр Бүлүү умнаһын улуустарын барыларын хабар Үөһээ Бүлүү комиссарствота тэриллибит кэмэ этэ. Бүлүү умнаһын дьоно оччолорго төһө элбэхтэрин уонна ханан хайдах тарҕанан олохторун көрдөрөр бу саамай эрдэтээни сыаналаах устуоруйа докумуона буоларынан, Г.П.Башарин «История западной Якутии» диэн кинигэтигэр киллэрбит. Ити 1776 с. Бүлүү умнаһын 24 буоластарын кийһинэн төлүүр (дьаһаах) элбэх сирдээх уонна саһылынан төлүүр аҕыйах сирдээх, төһөлүү киһи баарын көрдөрөр Егор Кычкин онорбут табылыссатыттан:

1. *Кыргыдай – 228 эр киһи, 253 дьахтар олорор эбит.*

Сирин киэҥинэн көрөн:

23. *Кыргыдай – 26 киһи, 14 саһыл тириитинэн төлөнүөхтээбэ.*

1835 с. буолас нэһилиэк диэн ааттанар буолбута. 1895 с. биэрэпис түмүгүнэн нэһилиэк иэнин сирэ, олорор өтөхтөрүн, киһитин ахсаана киирбит. Кыргыдай 10000 кв. биэрэстэ иэҥнээх, 75 өтөбүнэн 287 киһи олохтор. (Ф. 343 – и. оп.56 д.38, стр 167.)

Ол курдук дьон ордук тоҕуоруйан олохтор сирдэринэн буолаллар: Улахан Балаҕаччы, Тараҕай Арыылааҕа, Дьооху Арыылааҕа, Хонтой, Иччилээх, Оџотун, Алаас, Харбалаах, Оттоох Бэрэтэ, Хаһы Күөлэ, Тыы Онорбут, Чокуур, Уоруу, Хотот, Ыт Күөлэ, Мастаах, Тэйик Арыылааҕа, Сатаҕай, Сыырдаах, Кэнэрэччи, Мэнэ, Мас Ураһа, Мастаах Арыылааҕа.

1887 с. Бүлүү уокуругун Орто Бүлүү улууһа:

1. *Кыргыдай: 6 ампаар дьиз, 152 балаҕан, 141 эр киһи, 179 дьахтар баара. (Г.П.Башарин «История аграрных отношений Якутии», стр. 61, ч. 1, 2003 г.)*

Эрдэтээни докумуоннартан кестөрүнэн, Бүлүү өрүс сүннүүнэн олорор тонгустар уонна сахалар 1732-33 сс. ытыллыбыт биэрэпис түмүгүнэн аҕа уустара (роды) диэн ааттаммыт буоластар бааллара.

Орто Бүлүү симиэбийэтигэр (зимовье) киирэллэрэ: Тунгусскай, Атамай, Кыргыдай, Тоҕус. (Ф 22-и, оп 1, д 1078 т.2 стр.386)

*Ведомость, составленная в Ср.Вил. инородной управе,
о числе душ обоого пола по IX народной переписи 1850 г.*

Марта 30 дня 1851 г.

№	Звание наслегов	Состояло по переписи комиссии 1828 г.	Налицо IX народной переписи 1850 г.	В числе оных от 18 до 50 лет	Налицо женских
9	... Кыргыдайского ...	121	142	76	158

*Голова: Яков Еремеев (его круглая печать)
Письмоводитель: Герасимов*

*Ведомость о числе душ по X народной переписи мужского и женского пола,
находящихся в Вилюйском округе. 1858 г.*

№	Инородцев	Мужского	Женского
8	... Кыргыдайского ...	141	174

*Земский исправник
Помощник исправника*

Бу 1858 с. оноһуллубут X норуот биэрэпиһэ көрдөрөрүнэн, Бүлүү уокуругар (оччолорго билинни Кэбээйи улууһун сирэ кытта киирэрэ), Орто Бүлүү улууһа: 8. Кыргыдайга 141 эр киһи, 174 дьахтар олороро.

1850 с. ытыллыбыт биэрэпис түмүгүнэн 9. Кыргыдай 1828 с. – 121, 1850 с. – 142, о.и. 18-50 саастаах 76, дьахтар 158. Барыта 300 киһи.

1919 с. от ыйын 7 күнүттэн Мастаах улууһун сирэ чопчуламмыта. Онон өрүс унуордаабы нэһилиэктэр арахан, Орто Бүлүү улуһуттан Мастаах улууһа туһунан тэриллибитэ.

1927-28 сс. ытыллыбыт “Посемейный список” диэн докумуонна нэһилиэккэ 107 дьыэ кэргэн, 237 эр киһи, 258 дьахтар – барыта 493 киһи сүннүүнэн балыктаан, сүөһү ииттэн аһаан олорбуттар. Ол иһигэр 4 эр үөрэхтээх киһи баар эбит: Иванов Иван Иванович – улуус суруксута, Васильев Петр Лазаревич – учуутал, Абрамов Семен Игнатьевич уонна Софронов Семен Никитич – дьаданы ыал оҕолоруттан бастакы үөрэхтээхтэр.

Проект административного районирования наслегов Вилюйского района в 1931 г.

I Мастахский улус

№ 5 Кыргыдайский наслег,

Территория в длину 70 км, в ширину 50 км... Кыргыдайский наслег оставляется самостоятельным наслегом в прежнем его виде. Всего душ 587?, крупного рогатого скота 1001, мелкого скота 535? (голов), оленей 29, покосных земель 1223 га, посевной площади ? га. Резиденция в местности Туора Кюель. Ф 50, Оп 1, д 4652, стр. 17-30

1915 с. Сэбиэскэй былаас иннинэ бүтэһик талыллыбыт кинээстэринэн Дьоохуга Василий Семенов-Лобоой, Кэлтээкигэ Илья Андреев, Кыргыдайга Иван Афанасьев-Кынкырык этилэр. Мастаах өттүгэр земстволары тэрийии 1919 с. саҕаламмыта.

Кыргыдайга 1919 с. бэс ыйын 7 күнүгэр земскэй управаға гласнайынан (дьокутаатынан) Осипов Константин Иванович-Харчы Көстөкүүн этэ.

Сэбиэскэй кэмнэ кирири

1917 с. Олунньутаағы Өрөбөлүүссүйэ туһунан сурах Бүлүүгэ түргэнник кэлбитэ. Урукку былаас оннугар улууска, нэһилиэктэри салайарга Земстволар диэннэр тэриллибиттэрэ. 1917 с. сэтинньи, ахсынньы ыйдарга земскэй управалары тэрийэргэ дьокутааттары (гласнайдары) талыы буолбута. Земствоға нэһилиэнньэ ортотугар аптарытыаттаах баай дьоннор талыллыбыттара. 1919 с. тохсунньу 1 күнүгэр Мастаах Орто Бүлүү улууһуттан араһсан, туһунан улуус буолбута. Өрүс унуордаағы 10 нэһилиэк киирбитэ. Кулубанан Орто Бүлүү улууһун суруксута Иван Иванов буолбута. Онон былаас син биир баайдар илиилэригэр хаалбыта.

Олох Мастаах түөлбэтигэр сыһыа-баайа кыралаан сайдан барбыта. Балаҕаччыга лааппы сэбиэдиссэйиниэн үлэлиир Иван Афанасьевич-Кынкыырык маҕаһын дьэтин тутуутун тэрийбитэ. 1919 с. Балаҕаччыга фельдшерскэй-акушерскэй пуун (ФАП) арыллан, биэлсэринэн Г.Г.Федоров үлэлээбитэ.

Сэбиэскэй былаас биир-икки сылынан туруктаахтык олохтоно охсубатаҕа. Хаста да былаас уларыа-тэлэрийэ турбута. Баайдар былаастарын, баайдарын-дуолларын туран биэриэхтэрин баҕарбатахтара. 1921 с. күһүнүгэр Саха сирин илин улуустарыгар саҕаламмыт үрүннэр былааһы утары өрө турууларга улам кэнээн, хотугу улуустарынан Дьокуускай тула улуустарга тарҕаммыта.

Бу будулҕаннаах кэмнэр Кыргыдайы да тумнубатахтара. Ол курдук, Говоров бандьыт этэрээтэ Кыргыдайдан Кырбасов Гаврил Иннокентьевич диэн хомсомуолу тутан, Балаҕаччыга илдьэн сордоон өлөрбүттэрин кырдыаҕастар кэпсииллэрэ. Аны А.Е.Кугаевскэй кыһыл этэрээтэ Дьоохуга олохтоох Добдуй уола Ньюкулайы суолга көрсөн, «киһини куоттардын» диэн буруйдаан, Халбаакыга киллэрэн, ытан өлөрбүттэрэ. Говоров бандьыт дьоно өссө Балаҕаччы оскуолатыгар учууталлыы сылдьар хомсомуол эчизикэтин сэкэрэтээрэ, дьаданылар оҕолорун хомуйан үөрэтэ сылдьар Георгий Николаевич Васильевы ытан өлөрбүттэрэ. Маны таһынан бандьыттар Иванов И.И.-Мохотой диэн милииссийэни, Иванов А.-Килээнки диэн дружиннигы өлөртөөбүттэрэ.

1922 с. утарылаһааччылары букатыннаахтык хам баттаан, Сэбиэскэй былаас улуус үрдүнэн бигэтик олохсуйбута. Саха сирэ автономияны ити сыл ылбыта. Бандьыттааһынна кыттыбыт харана үөрөбү суох дьону онон-манан бэйэлэригэр тардыбыттарын, сана былаас амныыстыһа таһааран, эппиэтинэстэн босхолоон сана олоҕу тутар суолга киллэрбитэ.

Аан маннайгынан Сэбиэскэй былаас үйэлэр тухары уларыыбакка турбут сири бас билиини санаттан көрөн, сири дууһанан түнэтиини, ол иһигэр дьахталларга сири биэриини, олохтообута. Маны олоххо киллэрэргэ 1927-28 сс. сири дууһанан түнэтэргэ анаан «Дьэ кэргэн» испиһигэ (Посемейный список) оноһуллубута. Бу үлэлэргэ миэстэтигэр артыаллары, холкуостары тэрийэргэ үөрэхтээх дьон наада этэ. Ол иһин улуус үрдүнэн оскуола 33 үөрэнээчтин, педтехникум 28 устудьуонун, олохтоох оскуолалар 27 учууталларын ити үлэбэ сыһыарбыттара.

Холкуостары тэрийии

1932 с. кыһын балык артыала диэн тэриллибитэ. Мунхалааһынынан ордук күһүннү бириэмэбэ дьарыктанар этибит. 1933 с. бүтүүтүгэр «Социализм суола» диэн ааттаах тыа хаһаайыстыбатын артыала тэриллибитэ. Бэрэссэдэтэлинэн Абрамов Николай Игнатьевич талыллыбыта. Ынах пиэрмэтин сэбиэдиссэйинэн Буслаев Михаил-Эгээдьэ, сылгы пиэрмэтигэр Алексеев Василий-Көккөрүйэ, биригэдьириинэн Софронов Гаврил Никитич үлэлээбиттэрэ.

Бүлүү архыыба

Кыргыдайский сельский Совет народных депутатов

Ф.11, Оп. 1, д. 1 – 224 за 1940 – 1993 гг.

Историческая справка

1. История учреждения-фондообразователя Кыргыдайский с/с образован в 1927 году как наследный Совет. Точная дата и документ, на основании которого образован Совет, не обнаружены. До 1977 г. именовался Кыргыдайским с/с депутатов трудящихся, 1977-93 гг. – Кыргыдайским с/с народных депутатов. В 1991 году вместо исполнительного комитета был образован Президиум Совета, а в 1992-93 гг. Малый Совет. Кыргыдайский с/с просуществовал до октября 1993 г.

Сайды суолунан

Оччотооҕу олох ыарахаттарын туоратарга 50-с сылларга күүскэ туруммуттара. Ыарахан олоҕу тупсарар сыалтан ыалларга чааһынай дьиэлэри тутталларыгар, көмүлүк оһохторун билиитэ оһоҕунан солбуйарга, муостата суох дьиэлэри муосталыырга, хас биирдии ыал типовой убуорунайдаах буолалларын олохтуурга олохтоох сэбиэт сиссийэтигэр көрөн, нэһилиэк култуурунай-социальной олоҕун тупсарыыга кэскиллээх былаан ылыллыбыта.

Дьооһу, Алаас учаастактарыгар билиитэ оһохтору тутарга ааҕар балаҕан сэбиэдиссэйинэн үлэлиир Попов Серафим Ефимович аһаммыта. Кыргыдай нэһилиэгэр оһохчутунан Степанов Егор Прокопьевич аһаммыта. 1958 с. нэһилиэк үрдүнэн көмүлүк оһох билиитэ оһоҕунан солбуллубута. Дэриэбинэҕэ арай Быскасов Ксенофонт Николаевич-Кымпыр дьиэтэ эрэ хаалбыта. Кэлин бэйэтэ оһох туттубута.

Холкуоска ол саҕана тиэхиникэ суох этэ. Бэс мас ыраах буолан, ыаллар дьиэлэрин тиит маһынан туттубуттара. Тутуу маһын ат, оҕус көлөнөн таһар буолан, дьиэ тутуута олус бытааннык барбыта. Сылга 3-4 эрэ ыал дьиэ туттара. Ол да буоллар, холкуос кэлин бөдөнсүйэн, онтон сопхуос буолан, сыһыа тиэхиникэ син баар буолбута, онон дьиэ тутуута түргэтээбитэ. Тутуулар дьиэлэр бары сарайдаах, убуорунайдаах, уһаайбалара күрүөлээх буолбута.

Нэһилиэк сайдытын лиэтэһинэ:

1954 с. ыал аайы араадьыа киллэриллибитэ.

1955 с. балаҕан ыйыгар Кыргыдайга тыа бибилэтиэкэтэ аһыллыбыта. Бастакы сэбиэдиссэйинэн Васильев Василий Пудович үлэлээбитэ.

1955-1956 сс. паарынан үлэлиир, маһынан оттуулар бастакы электростанция (локомотив) кэлбитэ. Маньы Бүлүү куоратыттан С-100 тыраахтарынан 1956 с. муус устарыгар, Балаҕаччы киэнин кытта холбуу, Петров Николай Максимович-Алыһар Уола состорон аҕалбыта. Дисэлиининэн Константинов Егор Гаврильевич аҕыйах ыйдаах куурус кэнниттэн үлэлээбитэ. Ити сыл күһүнүттэн электростанция уоту биэрэн барбыта.

1956 с. Кыргыдай Чернышевская аатынан холкуоһугар ДТ-54 тыраахтар кэлбитэ. Тыраахтары Ычыров Николай Иванович аҕалан үлэлэппитэ

1957 с. күһүнүттэн электростанция уотун биэрбитэ, мончуорунан уонна дисэлиининэн Константинов Егор Гаврильевич үлэлээбитэ. 1958 с. Кононов Владимир Николаевич үөрэҕи бүтэрэн кэлэн, иккис дисэлиининэн үлэлээбитэ.

1957 с. бу холкуоска бастакы таһаҕас массыыната уонна биир ГАЗ-69 массыына кэлбиттэрэ. Нэһилиэк бастакы суоптарынан Семенов Дмитрий Петрович, аармыйаҕа суоппар идэтин ылан кэлэн, үлэлээбитэ.

1959 с. Балаҕаччыттан Кыргыдайга диэри төлөпүөн лиинийэтэ тардыллан, Бүлүү куоратын кытта төлөпүөнүнэн сибээс олохтоммута.

1961 с. бэкээринэ үлэҕэ киирэн, бастакы килиэби ыаллар сибиттэрэ. Бастакы биэкэр – Матвеева Татьяна Иннокентьевна.

1965 с. балаҕан ыйыгар 25 миэстэлээх дьыссаат аһыллыбыта, сэбиэдиссэйинэн Крыжановская Татьяна Васильевна үлэлээбитэ.

1970 с. бастакы механизированнай звено тэриллэн Балаҕаччы отделениетын кытта кыттыһан, Анаарыйарынан, Хонтойунан оттообуттара. Кыргыдай отделениетыгар толору механизированнай звенону бастакынан Кырбасов Василий Васильевич салайан үлэлэппитэ. 1670 туюнна оту оттоон, биирдии киһиэхэ 240 туюнна от тиксэрин ситиспиттэрэ. 1976-77 сс. Өрөспүүбүлүкэҕэ оттооһунна I миэстэни ылары ситиспиттэрэ.

- 1978 с. телеэкрэн туруоруллан, «Орбита-3» биэриитинэн тэлэбиисэри көрөр буолбуттара.
- 1984 с. сылтан 50 туочукалаах АТС үлэбэ киирэн, 14 тэрилтэбэ, 37 ыалга төлөпүн киллэриллибитэ.
- 1986 с. оройуонна ханна да суох тутуулаах 200 миэстэлээх санга кулууп үөрүүлээх быһыыга-майгыга арыллан үлэтин сағалаабыта.
- 1986 с. кулун тутар ыйтан Саха сириин бырагырааматын уонна «Орбита-2» көрөр буолбуттара.
- 1986 с. сағалаан киин ититии ситимигэр 10 тэрилтэ эбийиэктэрэ, 2 чааһынай дьибэ холбоммуттара.
- 1987 с. Бүлүүттэн Кыргыдайга диэри үрдүк күүрүүлээх электролиинийэ тардыллан, Бүлүүтээби ГЭС уота туһаныллар буолбута.

2012 сыл:

- Д.А.Гуляев аатынан Кыргыдай орто оскуолатын хаачыйар автономнай модульнай хочуолунай үлэбэ киирбитэ.

2013 сыл:

- Сайынны уу ситимин турбатын нэһилиэк иһинэн тарды сағаламмыта.
- Харанаға уулуссалары сырдатар уот ситимэ, санга технологиянан оноһуллубут сырдыкка умуллар, харанаға бэйэтэ холбонор даачыктаах лаампалар нэһилиэк устун холбоммуттара, бу үлэ 2011 сылтан сағаламмыта.
- Нэһилиэккэ «Билайн» суотабай сибээс ситимэ олохтоммута.

2014 сыл:

- Айан суолун аартыгын бэлиэтэ арыллыбыта.

2015 сыл:

- Ийэ дойдуну көмүскүүр уоттаах сэрииттэн эргиллибэтэх буйуннарга уонна сэрии кэмигэр суткураан сылларга аччыктаан, тонгон-хатан өлбүт дьонно анаан оноһуллубут мемориальной дуоска тулата, тэрилтэлэр территориялара лаампалардаах тимир ағарааданан санардыллыбыттара.
- «Кыргыдай нэһилиэгин киэн туттар дьоно» истиэндэ арыллыбыта.
- Аныгы технологиянан ыраас ууну бэлэмниир ыстаансыйалаах сайынны уу ситимин турбата арыллыбыта.
- Эти-үүтү элбэтэр, үрүн аһы үлүннэрэр «Илин» бааһынай хаһаайыстыбатын «Кэнэрэччи» пиэрмэтигэр аныгы ирдэбилгэ толору эппиэттиир хотон арыллыбыта.

2016 сыл:

- Ыам ыйыгар Алаас сириттэн сэриигэ барбыт, үлэ боруонугар сылдыбыт биир дойдулаахтарбыт сырдык ааттарыгар кэриэстэбил, өйдөбүннүк сэргэни туруорбуттара.

Үөрэх-билиин

Оскуола хронологията:

1. 1928 с. — Кэнэрэччигэ оскуола арыллыбыта
2. 1931-32 сс. — Туора Күөлгэ көһүүтэ
3. 1931-32 сс. — Дьоохуга оскуола 7 кылаастанар
4. 1951-52 сс. — Кыргыдайга 7 кылаастанар
5. 1961-62 сс. — Дьооху оскуолата Кыргыдайга көһөн, үлэбэ киирэр
6. 1962-63 сс. — 8 кылаастанар
7. 1993-94 сс — орто оскуола ыстаатыһын ылар
8. 1988-89 сс. — «Өйдөбүннүк» түмэл

Оскуола устуоруйата

Сэбиэскэй былаас буолбутун да кэннэ, Мастаах энээригэр 7 нэһилиэк былаһыгар Балағаччыга эрэ биир начаалынай оскуола үлэлиирэ.

1927 с. «Бүтүүн үөрэхтээһин» судаарыстыба дьаһала тахсан, тосту уларыыылар буолбуттара. Улахан дьону үөрэтииттэн саҕалаан, сана олоххо тардыһы улам күүһүрэн испитэ.

1928-29 үөрэх дьылыгар Мастаахха иккис оскуоланы Кыргыдай нэһилиэгэр арыйарга дьаһал тахсыбыта. Манна Дьооху, Модут, II Тобус, Атамай учаастактарын оҕолоро үөрэниэхтээх этилэр.

Кэнэрэччигэ Иванов Алексей Иванович үс хостоох дьиэтигэр Иванов Андрей Иванович диэн Үөһээ Бүлүүттэн төрүттээх учуутал аан маннай 2 кылаастаах оскуоланы арыян, алтынны ортотун саҕана үлэлэспитинэн барбыта.

Оҕолору ити ааттамыт сирдэртэн соруудах быһыытынан хомуйан аҕалтарбыттара.

Кулууп

1927 с. Попов Серафим Ефимович Балаҕаччы, Хабын, Кыргыдай нэһилиэктэрин хабаан ааҕар балаҕаннары тэрийбитэ. 1939-40 сс. Уваров Егор Павлович Кыргыдай нэһилиэгэр ааҕар балаҕанна уонна кыратык пиэньиэр баһаатайынан үлэлээбит. Сэрии кэмигэр Тимофеева Евдокия Даниловна, Константинов Николай Дмитриевич, Матвеев Егор Иннокентьевич үлэлээбиттэр. Сэрии кэнниттэн Чемпоров Дмитрий Николаевич, Иванов Лазарь Григорьевич, Егоров Никифор Тихонович үлэлээбиттэр. Орто оскуоланы бүтэрэн баран, 1955-67 сс. Абрамов Владимир Васильевич кулууп сэбиэдиссэйинэн уонна ааҕар балаҕанна үлэлээбит.

Бибилэтиэкэ тэриллитэ

1929 с. Мастаах улууһугар Балаҕаччыга Серафим Ефимович Попов Ааҕар балаҕаны арыйбыта. Кыргыдайга маннайгы Ааҕар балаҕан өссө сэрии иннинэ олохтоммута. Манна кылгас-кылгастык араас дьон үлэлээбиттэр: Уваров Егор Павлович, Чемпоров Д.Н., Абрамов В.В. у.д.а. Оттон дьиннээх бибилэтиэкэ 1955 с. балаҕан ыйыгар арыллан, маннайгы сэбиэдиссэйинэн учуутал үөрэхтээх Василий Пудович Васильев үлэлээбитэ. Биллэн турар, бастакы тэриллитигэр кинигэ аҕыйаҕа. Үлэлиир миэстэ да суох этэ диэххэ сөп. Эргэ кулуупка тэрилтэ элбэх этэ. Сэбиэт, холкуос хонтуората, кулууп үлэһитэ, онтон да атыттар үлэлиир сирдэрэ этэ. Онон бибилэтиэкэ көрүдүөр муннугар баар сыанаҕа үлэлиир буолта.

Балыыһа үлэтэ

Билинни Кыргыдай нэһилиэгэр медпуун аан бастаан Дьоохуга 1940 с. арыллыбыт. Онон биэлсэринэн нуучча кыыһа Меньшикова Зоя Михайловна үлэлээбит. 1944 с. Кыргыдай Бэтитигэр ананан кэлэн, Абрамовтар дьиэлэригэр үлэлээбит, саньытаарканан Сердцева Анна Михайловна анаммыт.

Бэтэринээринэй сулуусна үлэтэ

Аҕа дойдуну көмүскүүр сэрии иннинэ билинни Кыргыдай нэһилиэгин сиригэр Дьоохуга «Түмсүү», Алааска Чернышевская аатынан, Кыргыдайга «Социализм суола» холкуостарга, ону таһынан Модут нэһилиэгин сүөһүтүн соҕотоҕун бэтэринээр Заровняев Семен Тимофеевич көрөрө, эмтиирэ. Холкуостар ыккардыларыгар, 3-5 көстөөх сирдэргэ атынан айаннаан, кэрийэ сылдьан үлэлиирэ.

Балаҕаччыга 1944 с. бэтэринээр пууна аһыллыбыта. Онон Бөкчөһөттөн төрүттээх Семенов Василий Васильевич үлэлээбитэ. Сүрдээх үлэһит, ирдэбиллээх Семенов бэтэринээр кэлэр сураҕын иһиттэхтэринэ, үлэһиттэр хотоннорун ыраастыылара үһү. 1945 сылтан, үөрэхтэрин бүтэрэн, Степанов Петр Харлампьевич, Степанова (Васильева) Евдокия Николаевна Дьоохуга үлэлээбиттэрэ.

Аты-эргиэн үлэтэ

1917-19 сс. бастакы потребобществолар тэриллиттэрэ. Мастаах энээригэр Балаҕаччыга 1919 с. «Трудовая копейка» диэн бастакы потребобщество тэриллитэ. Ону Кыргыдайдан төрүттээх Афанасьев Иван Афанасьевич-Кынкырык тэрийбитэ, салайбыта, балаҕачча уһундук үлэлээбитэ.

Сэрий кэннэ Мастаах сельпотугар бэрэссэдээтэлинэн Александров Г.И. үлэлээбитэ. Кинини Петров Прокопий Михайлович солбуйбута (Кыргыдайтан төрүттээх), эмиз уһуннук үлэлээбитэ.

1969-1974 сс. Мастаах уонна Күүлэт сельполара холбоһоннор, сопхуос-рабкооп буолтара. Петров П.М. салайааччылаах рабкооп социалисты куоталаһыга 5 сыл устата бастаан, Кыһыл Знамяны букатыннаахтык хааллары ситиспит. 1974 с. арахсаннар, «Мастаах» РТП, онтон «Мастаах» сельпо диэн ааттанан, 4 нэһилиэги хаачыйар тэрилтэ этэ. 2011 с. «Күүлэт» сельпотун кытта холбоһон, билигин өрүс унуордаагы нэһилиэктэри хаачыйар «Күүлэт» ПО буолбута.

Бэкээринэ

Кыргыдайга маннайгы бэкээринэ 1961 с. арыллан үлэбэ киирбитэ. Бэкээринэ дьиэтинэн Иван Афанасьев-Кынкырык биир дьиэтин көһөрөн аҕалан тутан биэртэрэ. Ол дьиэни кэлин, сана бэкээринэ 1972-73 сс. тутулан үлэбэ киирбитин кэннэ, Соловьев В.Н. атыылаһан ылан олорор дьиэ тутубута.

Дьыссаат

Дьыссаапыт 1965 с. балаһан ыйын 15 күнүгэр 2 кыбартыралаах уопсай дьиэбэ, 1 курууппалаах, 25 миэстэбэ арыллыбыт. Аан маннай сэбиэдиссэинэн Крыжановская Татьяна Васильевна үлэлээбитэ. Иитээччилэринэн Давыдова Зоя Николаевна, Крыжановская Ольга Алексеевна, Иванова Ирина Ивановна, Иванова Клавдия Михайловна үлэлээбиттэрэ. Тех.үлэһитэринэн Семенова И.О., Васильева С.О., Захарова Р.П., танас сууяаччынан Анемподистова А.В., асчытынан Андреева Мария Андреевна үлэлээбиттэрэ.

Буоста

Тыа сирдэригэр урут хаһыаты почтовой ааһынар таһаллар эбит. Кинилэри олохтоох холкуостар аныыллара. Ордук тиэтэллээх сырыыларга наарыһынайдар диэннэр сылдыллара. Сэрий саҕаланыйтыгар Балаһаччыга араассыйа баар эбит.

Маннайгы буоста дьиэтэ учаастактан көһөрүллүбүт, пиэрмэ үүт астыыр дьиэтигэр үлэлээбитэ. Кэлин 1969 с. эргэ балыһа дьиэтигэр көспүтэ. Начаанньык онно үрдүттэн олорон үлэлээбитэ. Нэһилиэнньэ буоста өнөтүнэн хото туһанара: хас биирдии ыал хаһыаты, сурунаалы дэлэччи сурутара, посылторгтан араас табаары сакаастаан ыллараллара.

Сибээс, АТС устуоруйата

1953 сылтан ыраах нэһилиэктэргэ араассыйанан сибээс олохтоммута. Кыргыдай нэһилиэгэр 1956 сылтан Игнатьев Николай Афанасьевич үлэлээбитэ. 1958 с. бастын тиэхиник связист Матутин, уопускааттан ынырыллан, Мастаах – Кыргыдай төлөпүүн лиинийэтин тыраассата аһар сирин чуолкайдаабыта. 1959 с. Мастаах тыаларын төлөпүүн лиинийэлэрин хаабыла өрүһү туораабыта, онон тыаларга хомутаатардаах төлөпүүн баар буолбута. Аара Кэнгэрэччигэ кытта төлөпүүн турбута.

Кыргыдайга урут олохтоох буоста дьиэтигэр быһа тахсар сибээс үлэлиирэ. Манньык сибээс аҕыйах тэрилтэбэ эрэ баара куһаһан этэ. 1984 с. аптамаат төлөпүүн ыстаансыйата аан бастаан үлэбэ киирбитэ, биир үлэһиттэбэ. Ол Балаһаччыттан сылдыар Наумов Василий Иннокентьевич диэн киһи этэ.

Маннай АТС 50 туочукалааба. Бу ыстаансыйа киириитигэр тэрилтэлэр бары төлөпүүннэммиттэрэ. Сорох туочуканы ыалларга киллэрбиттэрэ.

Ойуур хаһаайыстыбата

Сэрии иннинэ, сэрии саџана да улаханньык оту-маһы кэрдий, туһаныы туһунан үлэ барбат курдуга. Бастакы ойуур үлэһитэ 1946 с. аармыйаттан кэлбит Данилов Николай Николаевич этэ. Кини атынан холкуостарга сылдыар эбит.

Олох-дьаһах хомунаалынай хаһаайыстыбата

Кыргыдай нэһилиэгэр ОдьХХ учаастага 1992 с. күһүн тэриллибитэ. Учаастак салайааччытынан Алексеев Петр Захарович үлэлээбитэ.

Холкуостар бөдөҥсүйүүлэрэ

1950 с. бастакы бөдөҥсүтүү буолбута. Дьооху «Түмсүү», Кыргыдай Чернышевская аатынан уонна «Социализм суола» холкуостар холбоһон биир Чернышевская аатынан холкуос буолбута. Бөдөҥсүйбүт холкуос бэрэссэдээтэлинэн 1950-54 сс. Софронов Семен Никитич, 1954-58 сс. Мионов Иван Николаевич үлэлээбиттэрэ.

1958 с. иккис бөдөҥсүтүү буолбута. Хабын, Балаџаччы, Кыргыдай нэһилиэктэрин холкуостарын холбоон, Балаџаччыга кииннээн, Степан Аржаков аатынан холкуос буолбута. Бэрэссэдээтэлинэн Павлов Николай Афанасьевич үлэлээбитэ.

Сопхуостар тэриллиилэрэ

«Мастаах» сопхуос

«Мастаах» сопхуос бастакы тэриллибит сылларыгар Кыргыдай отделениетын сирэ-уота наһаа киэн этэ. 12 кыстык пиэрмэнэн, 3 учаастагынан ыһыллан олорбута. Манна сырыы барыта сайын ыныыр, кыһын сыарџалаах атынан буолара. Наһаа бадарааннаах буолан, ыныыр аттаах киһи улахан эрэйинэн айанныыра. Кыстык пиэрмэлэр Кыбыгыдыаан, Нэлчэкэбэ, Кэнэрэчигэ, Бэтигэ, Бэрэбэ, Быһахчаанна, Тээкиччэбэ, Алааска, Хочокко, Дьоохуга, Кэлтээкигэ, Нахаев Арыылааџар бааллара. Дьооху, Алаас учаастактарыгар элбэх киһи олороро. Онно олорор оџолору Кыргыдайга аџалан үөрэттэрэллэрэ. Оскуолаџа сана киирэр оџолор, төрөппүттэрин көрүүтүттэн ыраатан, улахан эрэйи көрөллөрө. Учаастак, пиэрмэ аайы дьон олоџун усулуобуйатын тупсарыыга электростанциянан, тыраахтарынан хааччыйыы, бэкээринэ, дьыссаат наада буолан испитэ. Оту-маһы тийии, ыаллар киэннэриниин, атынан-оџуһунан эрэ таһыллара. Үүтү-эти судаарыстыбаџа туттарыыга улахан ыарахаттар үөскүүллэрэ. Ол иһин учаастактары, пиэрмэлэри дэриэбинэбэ чугаһатыы наадата үөскээбитэ. Пиэрмэлэр хотоннорун, ыаллар олорор дьиэлэрин тутуу тэтимнээхтик ытыллыбыта. Пиэрмэбэ 6 улахан хотон тутуллубута. Ыаллар олорор дьиэлэрин тутуу түргэтээбитэ. Сүөһү аһылыга сүннүһүнэн быһаарыллыбыта. 12 пиэрмэни, Дьооху, Алаас ыалларын 6 сыл иһинэн көһөрүү кыаллыбыта.

1960 с., сопхуос тэриллинэн 1 сыл иннинэ, Кыргыдай учаастагын ыанньыксыттара үчүгэй көрдөрүүнү ситиһэллэрэ.

1960 сыл. Ахсынньы ыйтан саџалаан, Мастаах Степан Аржаков аатынан холкуоһун уонна Үгүлээт, Тылгыны, I-II Күүлэттэр, Халбаакы нэһилиэктэрин холкуостарын баазаларыгар «Мастаах» сопхуос тэриллибитэ. Сопхуос киинэ Халбаакы нэһилиэгэ этэ. Сопхуос бастакы дириэктэринэн Григорьев Михаил Афанасьевич, партком сэкрэтээринэн Сидоров Егор Егорович үлэлээбиттэрэ.

1971 сылтан оту бэлэмнээһиннэ Кыргыдай отделениетыгар толору механизированнай звенону бастакынан Кырбасов Василий Васильевич салайан үлэлэспитэ. Кини Анаарыйар, Арыылаах күөллэринэн оттообута. 1976 с. 1670 туоннаны оттоон, биирдии киһиэхэ 240 туонна, 1977 с. 1340 туоннаны (биир киһиэхэ 191 туонна), 1978 с. 1308 туоннаны (киһиэхэ 187 туонна), 1979 с. 953 туоннаны (киһиэхэ 136 туонна), 1980 с. 1004 туонна (киһиэхэ 200 туонна) оту оттообута. Василий Васильевич звенота 1976-77 сс. Өрөспүүбүлүкэбэ бастакы миэстэни ылары ситиспитэ. 1981 с.

сайынын оттоон баран, биэнсийэбэ тахсыбыта. Үлэ Кыһыл Знамята, Октябрьскай Өрөбөлүүссүйэ уордьаннарынан наҕараадаламмыта.

1972 сыл. Сопхуос сирэ-уота алыс киэнинэн салалтаҕа ыарахаттар тахсаллар диэн, «Мастаах» сопхуоһу икки сопхуос онорорго дьаһал ылыллан, «Күүлэт» уонна «Мастаах» сопхуостар тэриллибиттэрэ. «Күүлэт» сопхуос Тылгыны, Үгүлээт, I-II Күүлэттэр диэн отделениелардаах буолбута. «Мастаах» сопхуоска Халбаакы, Балаҕаччы, Хаҕын, Кыргыдай отделениелара хаалтара. Онно дириэктэринэн Унаров Николай Михайлович үлэлээбитэ.

1989 сыл кулун тутартан «Мастаах» сопхуос икки сопхуоска араарыллыбыта. Халбаакы отделениета Тойон Хонууну кытары «Бүлүү» сопхуос буолта. Балаҕаччы, Хаҕын, Кыргыдай отделениеларын баазаларыгар Балаҕаччыга кииннээн «Мастаах» сопхуос тэриллибитэ. Дириэктэринэн Матвеев Иннокентий Васильевич, партком сэкэрэтээринэн Петров Прокопий Прокопьевич талыллыбыттара.

Чулуу дьоммут

Дыгыйар Сэмэн – Семен Николаевич Каратаев

Семен Каратаев-Дыгыйар Сэмэн 1861 с. Бүлүү улуусун Кыргыдай нэһилиэгэр быстар дьаданы көргөннэ, ыал хамначчыттарыгар төрөөбүтэ.

Дыгыйар тас көрүнгэ, көрбүт дьон суруйууларынан, кырдыаҕастар ахтыыларынан, маннык эбит. Норуодунай суруйааччы Михаил Елисеевич «Билэр дьонум» (2007 с., «Бичик», Дьокуускай) кинигэтигэр: «Мин онно көрдөхпүнэ, Дыгыйар орто унуохтаах, хаппыт-куурбут дьарамай чоруун оҕонньор этэ. Сирэйин-хараҕын маннык этэ диэн бүдүлээн өйдөөбөппүн, хара баттахтаах, сэбэһэнэ курдук убаҕас бытыктаах быһыылааҕа, чохойбут кэтэхтээбэ. Онтон куолаһа орто соҕус, омуктуу эттэххэ, тенор эбит этэ. Ырыата уу сүүрүгүн курдук кып-кылыгырас, лынкынас, хомус тыаһын курдук дьүрүһүйэн ылар, араас өнүгөн-кыраасканан оонньоомохтуур. Онтон олонхотун тылын этэрэ ураты уус-уран добдугурас этэ.» – суруйар.

«Кулаковскай Мастаахха сылдыбыта» А.Н.Алексеева: «Итини тэнэ чинчийээччилэр Өксөкүлээх Өлөксөй Бүлүү сурахха киирбит ырыаһыттарын-тойуксуттарын С.Н.Каратаев-Дыгыйары, Мэнкэр

Сэмэни көрсүтэлээбитин бэлиэтииллэр.» (75 с.)

Кулаковскай Мастаахха Балаҕаччыга кэлэ сылдыбытын туһунан сэбиэскэй-бартыыйнай үлэһит Афанасий Софронович Волков суруйан хаалларбыт ахтыытынан, Дыгыйар үөһэ-аллара уостарыгар абына-табына саһархай бытыктаах, ньолбуһах, хайдах эрэ сонньуйан эрэр курдук, ымайа сылдыар сирэйдээх, Мастаах Эбэ орто чэркэтин курдук мотоҕор, намыһах унуохтаах, саас ортолоох киһи (77 с.). (Историко-культурное пространство Якутии в первой трети 20 века. 2015 год. Якутск)

П.Н.Давыдов: «Кыра соҕус унуохтаах, бэйэтигэр сөп эттээх, уһун ньылбаа сирэйдээх, сирэйинэн хоп курдук киһи этэ. Олонхотугар хас киһи куолаһа тус-туһунан, үөһэттэн түспүт киһи куолаһа атын, хас дьахтар, хас бухатыыр ырыаларын матыыба, куолаһа туһунан буолара. Чуор куоластаах этэ.» – диэн ахтар.

Билэр дьон ахтыытынан, А.А.Саввин суруйуутунан, Дыгыйар Сэмэн сүүрбэттэн тахса олонхону толороро үһү. Олортон «Тон Саар бухатыыр» (2003 с., Дьокуускай, Бичик) уонна «Сүүлэлдьин Боотур» олонхолоро Г.С.Васильев көбүлээһининэн туспа кинигэ буолан тахсыбыттара.

Олонголообут олонхолоро:

1) Мөлбөрү дьоруо аттаах Болуоһар бухатыыр

- 2) Тиити төргүү мутуганан сэкир сизэр аттаах Сизэрсимэ Бэргэн
- 3) Биэттэн төрөөбүт Бэйбэлдын тулаайах
- 4) Кыыдааннаах Кычыгыл Кыыс бухатыыр
- 5) Диринг олуктаах, киэн хардыылаах Убалдыылаан улаан аттаах үс силигэ буолбут Ытык Силигилээн бухатыыр дьахтар
- 6) Көбүл күүрэр, туйах туллар Уордаах Хаарыл аттаах Эр Уолан, Дьэр Уолан
- 7) Суор хара аттаах Сургуустай Бэргэн
- 8) Тынырах элэмэс аттаах Хара Кыыртаы бухатыыр
- 9) Үс тиит доҕордоох, алла-булла кутуруктаах алтан араҕас аттаах Оҕо Даадар бухатыыр
- 10) Үс сириэн чабылҕан буурай аттаах Аан Буурай бухатыыр
- 11) Токур талах кымньыылаах чой улаан аттаах Долгуйма бухатыыр
- 12) Аас күдэн аттаах Аргыстай Бэргэн
- 13) Аллаах ат баһын саҕа алтан тараахтаах Хаардыт Мохсоҕол
- 14) Үллэр-түллэр халлаан уола Үллүк Түргэн бухатыыр
- 15) Тумул тыаны туура быспыт курдук туйгун тураҕас аттаах Оҕо Тулаайах
- 16) Таас хайаҕа 40 сыл төбөтүнэн туран үөскээбит Тон Саар бухатыыр
- 17) Тиити төргүү мутугунан иирэр дьэргэлгэн аттаах Эриэдэ Бэргэн
- 18) Балыксыт киһи буор холомотун быһаҕаһын быһа охсубут курдук Симээхсин-Симээхсин ийэлээх, үс сириэн быһый-таһый аан чабылҕан кымньыылаах Саба Дьалхаан бухатыыр.
- 19) Моҕус кыыл тыныраҕа тынырахтаах, өндөй бөтүүк тарааҕа тараахтаах Уордаах Хаарыл аттаах Аан Буурай бухатыыр
- 20) Үрүн көмүс Устуруусунай бухатыыр
- 21) Тумуһах сири туура баттаабыт курдук туйгун тураҕас аттаах Туман Туураа бухатыыр
- 22) Аас күдэн аттаах Айанныт бухатыыр
- 23) Улаан убаһа саныйахтаах Оҕо Дуолан бухатыыр
- 24) Үрүмэччи маһан аттаах Үрүн Уолан бухатыыр
- 25) Дьэллик хара аттаах Элидьигэн Бөҕө
- 26) Айыһыт сиэнэ Ала Хара оҕонньор иэйиэхсит сиэнэ Илэ Хара эмээхсин
- 27) Аҕыс сыһахтаах Айталы Куо
- 28) Эрэйдээх буруйдаах Эр Соҕотох

Бу Дыгыйар олонхотун элбэхтик истибит, бэйэтин үчүгэйдик билэр дьон ахтыларынан суруллубута.

Дыгыйар Сэмэн икки олонхотун ирдэһэн, туруорсан кинигэ гынан таһаартарбыт Саха Өрөспүүбүлүкэтин үтүөлээх артыыһа Герасим Семенович Васильев үтүөтэ-өнөтө мунура суох. Филология билимин дуоктара, бэрэпиэссэр В.В.Илларионов, олонхону чинчийээччи, үөрэтээччи: «Ырыа Дыгыйар олонхолорун аахтааха, кини ураты суоллаах-иистээх, сүдү талааннаах олонхотун буолара көстөр. Оттон олонхолуурун эт кулгаахтарынан илэ истибит кырдыаҕастар кэпсииллэринэн, олонхолоон бардагына, олонхо дойдутугар сылдыар курдук буолан хаалаллар эбит. С.Н.Каратаев-Дыгыйар ойуулуур-дьүһүннүүр бары дэгэтин, хоһуйуу бары ньымаларын дэгиттэр баһылаабыт олонхотун буоларын туоһулуур,» – диэн үрдүктүк сыаналаабыта.

Дыгыйар олонхотун А.А.Саввин 1938 с., П.Я.Тулааһынап 1940 с. суруйан хаалларбыт үтүөлэрин умнуохха сатамнат.

Тугуновскай Айаан Алексеевич **(Иванов Прокопий Алексеевич)**

Айаан Алексеевич 1913 с. кырылас кумахтаах Бүлүү улууһун кэрэ айылҕалаах түөлбэтигэр Таһаҕарга күн сириэн көрбүт. Үс саастааҕар төрөппүттэрэ икки аныы бараннар, ийэтэ Анна Васильевна Шамаеваны кытта Өргүөккэ көһөн кэлбит. Кыратыттан олох ыар кыһалҕатын этинэн-хаанынан билэн, аһыыр-таннар, тонор-хатар сорун-мунун өйдүүр буола улааппыт. Аҕата Орто Бүлүү

кулубатын суруксута, кыра үөрэхтээх Алексей Иванович Иванов буоларын билэрэ-истэрэ. Кыра эрдэбиттэн толкуйдаах-дьоһурдаах оҕо үөрэххэ тардыһара. Ийэтин тылыгар киллэрэн, аҕам үөрэхтээх киһи буоларбар көмөлөһүө диэн, аҕатыгар төнүннэрэригэр көрдөһөр.

Ийэтэ сөбүлэһэн, аҕатыгар кэлэн бастаан Кыргыдай Дьоохутугар, Балаҕаччыга, онтон Бүлүү куоратын оскуолатыгар ситиһиилээхтик үөрэнэр дьолломмута. Үөрэнэ сылдьан санга олох уларыһытыгар тэннэ кыттар, быһаарсар буола үүммүтэ.

Үөрэнэ сылдьан, Дьоохуга улахан иирсээннээх сир түнгэтигин ытан, бар дьонун биһирэбилин ылбыта.

Москубатааҕы маннайгы мэдиссиинэ институтугар 1935 с. үөрэнэ киирэр. 1940 с. институту туйгуннук үөрэнэн бүтэрэр. Хирург-быраас идэтин ылан, бастаан Ярославль, онтон Кострома куораттарга хирургуур. Элбэх уустук эпэрээссийэлэри онорор. Ыарыһахтар улахан махталларын ылар, дирин билиилээх, сатабыллаах быраас буолан, сириэдийэн тахсар.

Аҕа дойдуну көмүскүүр сэрии саҕаланаатын кытта, сэриилэһэр аармыйаҕа хас да төгүллээн тылланан туран барар. 180-с стрелковой дивизия 42-с пуолкатыгар саньытаарынай рота хамандыырынан, хирург-бырааһынан сулууспалыыр. Аҕа дойдуну көмүскүүр улуу сэриигэ байыаннай бырааһынан сулууспалаабыт сахалартан бастакылара этэ.

Айаан Алексеевич саньытаарынай ротата Ленинградскай уобалас Старорусскай оройуонугар Рамушево дэриэбинэҕэ уот будулҕан ортотугар госпиталга, сүүһүнэн бааһырбыт саллааттары эпэрээссийэлиир. Ол үлэли турдаҕарына, ньиэмэс буомбаһытара дьаныһан туран буомбалаабыттар. Талааннаах эмчит, сатабыллаах хирург Тугуновскай эпэрээссийэ оноро турдаҕына, буомба түһэн, 1942 с. кулун тутар 24 күнүгэр тута өлбүтүн туһунан биллэри кэлбитэ. Хорсун сэриит, саха ньургун уолун көмүс унуоҕа Ленинградскай уобалас Старорусскай оройуонун Рамушево дэриэбинэтигэр көтөбүллүбүт.

Офицер, байыаннай хирург, сүрэхтэммитинэн Прокопий Алексеевич Иванов, кэлин сурукка кирибитинэн Айаан Алексеевич Тугуновскай түһүүлээх-тахсыылаах, үтүө-хорсун олоҕо итинник түмүктэммитэ. Төрөөбүт дойдутугар бэринилээх, киэн билиилээх, сүдү талааннаах, үтүө киһи олоҕо кэлэр кэнчээри ыччакка кэрэ кэпсээн, үтүө холобур буола туруохтун.

Саха маннайгы снайпера Дмитрий Гуляев

Бүлүү оройуонун кытыы Модут диэн нэһилиэгэр Уоранаа уонна Мунхаарыма от үрэхтэр икки ардыларыгар Онхой диэн сиргэ Чоон Өлөксөй уонна Ыстапаанныйа Гуляевтарга Миитэрэй 1917 с. сэтинньи ыйга Өктөөп өрөбөлүүссүйэтин сарданалаах күннэригэр төрөөбүтэ.

Сэрии иннинэ Миитэрэйи 1936 с. холкуоска чилиэнинэн ылбыттар, кэлин хонуу биригэдьиirinэн анаабыттар. Холкуос отун оттоһунугар, сир солоһунугар, бурдук ыһыытыгар – оччотооҕу кэм бары үлэтигэр холкуостаахтары аттаран туруоран, дьонун-

сэргэтин көбүлүүрэ.

Биригэдьиир, хомсомуол Миитэрэй бэбиэскэ тутан, 1941 с. күһүөрү бастакы ынырыкка барбыта. Миитэрэй туһунан быраата, бэйиэт Михаил Тимофеев «Бастакы снайпер» диэн 1971 с. таһаартарбыт кэрэхсэбиллээх дьоһус кинигэтигэр киэнник суруйбут. Ол кинигэҕэ Миитэрэй убайыгар Николай Ивановичка, быраатыгар Проняҕа бииргэ аадырыстаан суруйбут уонтан тахса суруктары киллэрбитин, элбэх докумуоннарга олоһурбутун астына ааҕабын.

Дмитрий Алексеевич хорсун снайперын туһунан хаһыаттарга элбэхтик суруйбуттар. «Гуляев таба көрбүт ниэмэһин өлбүтүнэн ааҕыахха сөп. Суос-соҕотох биир эрэ ытыы – фашист төбөтүн унуоҕун хампы ыттаран сууллан түһэр. Дмитрий бултуу үөрэммит идэтинэн төбөҕө эрэ кыныыр,» –

диэн Арѣаны боруон «Красноармейская правда» хаһыатыгар 1942 с. кулун тутар 31 күнүгэр суруллубут. «Биһиги бойобуой ахсааммыт» диэн ыстатыйаҕа 110-с стрелковой дивизия «За Родину» хаһыатыгар 1942 с. муус устар 7 күнүгэр: «Дмитрий Гуляев – хорсун сэриинит, бэргэн ытааччы. Кини оҕо эрдэбиттэн булдунаан дьарыктаммыта. Тиини биирдэ эрэ ытара уонна, тириитин алдьатымаары, харахха эрэ түһэрэрэ,» – диэн суруллубут. «...Ол курдук Гуляев сыччах биир нэдиэлэ иһигэр 17 фашист баһын унуоҕун хатарда. Гуляев курдук бэргэнник ытарга кини бойобуой табаарыстара Спириин уонна Бяков үөрэнэллэр,» – диэн Мухин суруйбут. «Кулун тутар 10 күнүттэн муус устар 8 күнүгэр диэри снайпердар суох онордулар: 1289-с стрелковой полк: Гуляев – 37, Спириин – 27, Бяков – 14, Тундуков – 14, Беляков – 9, Сергеев – 4, Мигалкин – 3. Барыта – 108,» – диэн батальон хамыһаара Митрофанов 1942 с. муус устар 10 күнүгэр 33-с Аармыйа политотделдыгар суругунан биллэрбит.

Дьоруойга тэннээх саха бастакы снайпера, 121 фашиһы кыдыйбыт, «Туйгун снайпер» бэлиэлээх Дмитрий Алексеевич Гуляевынан киэн туттуохтаахпыт.

Алексеев Иван Егорович-Хомус Уйбаан

Саха АССР, Арасыйыа култууратын үтүөлээх үлэһитэ, Саха Хомсомуолун бириэмийэтин лауреата, Аан Дойдутааҕы Хомус (варган) киинин бэрэсидьиэнэ, учуонай, тыл билимин дуоктара, Бүлүү уонна Эдьигээн улуустарын, Дьокуускай куорат бочуоттаах олохтооҕо, ЮНЕСКО Саха Өрөспүүбүлүкэтинээҕи Национальнай Кэмитиэтин чилиэнэ, «Ийэ тыл» уопастыба түһэ, Аан дойдутааҕы Хомус уопастыбатын бочуоттаах бэрэсидьиэнэ, СӨ култууратын бочуоттаах үлэһитэ.

1941 с. кулун тутар 6 күнүгэр Бүлүү оройуонун Кыргыздай нэһилиэгин Кыбыгыдыаан өтөбөр төрөөбүт. Обургу буолаат, булка-алка уһуйуллубут, холкуос табатын бостууктааһынна үлэлэспит. Сэриин бүһүтүн кэннэ алта анаар саастааҕар Кыргыздай 7 кылаастаах оскуолатыгар үөрэнэ кирибит. Хомуска оонньуурга бастакы учууталынан Анастасия Матвеева-Настаа эмээхсини ааҕар.

1957 с. дьоно Эдьигээннэ көһөллөр, онон орто оскуоланы онно бүтэрбит. Иван Алексеев табаарыстарынан Дьокуускайга кэлэн, авиационнай училищеҕа докумуоннарын туттарбыттар. Мэдиссиинэ хамыһыһыатыгар доруобуйатынан сыйыллан, университет устуруйаҕа-тылга бакылтыатыгар саха салаатыгар туттарсан кирибит. Хомуһу бастакы куурустан саҕалаан тардан барбыт. Степан Черемкин ансаамбылыгар дьарыктаммыт, 1962 сылтан аны бэйэтэ ансаамбыл тэринэн үлэлэспит. Иван V кууруска үөрэнэ сылдьан, Алжирга Аан дойду ыччатын бэстибээлигэр барыахтааҕа, хомойуох иһин, Алжирга байыаннай араллаан буолан, бэстибээл атын болдьоххо Болгарияҕа ытыллар диэн көһөрүллүбүт. Дэлэгэссийэ Москубаҕа тийиэн, Иван Алексеев саха хомуһун хонкуначчы ыллаппыт. Иван Амынныкы Уус охсубут хомуһунан бэрт өр кэмнэ сөбүлээн оонньуура. «Хомуһум кырыйда, билингээннэ диэри маны солбуйар хомус көстө илик,» – диир. Бу хомуһунан анаардас Москубаҕа сүүрбэттэн тахсата оонньоон кэлбит.

Аан дойдуга хомуһа суох омук аҕыйах. Петербурга этнография түмэлигэр 200-чэҕэ тийэр араас омук хомуһа баар. Иван Алексеев хомуһунан эрэ оонньуур буолбакка, хомуһу оноруу технологиятын утумнаахтык үөрэтэр. Аатырбыт маастардар С.И.Гоголев-Амынныкы, Н.П.Бурцев, И.Ф.Захаров курдуктары кытта ыкса сибээстээхтик үлэлиир. 1988 с. «Саха хомуһугар оонньоонун ускуустубата» диэн үөрэтэр босуобуйаны таһаартарбыта.

1962 с. СГУ иһинэн устудьуоннартан «Алгыс» диэн ансаамбылы тэрийэн үлэлэспитэ. 1987 с. кыһыныгар ансаамбыл Бары омуктар Парижтааҕы култуура Кииннэригэр кыттыбыта. Таарыйа Арѣа Берлининэн, Франциянан, Швейцариянан, Италиянан, ГДР-нан, Арѣа Германиянан 40 хонук устата ити дойдулар 13 куораттарыгар сылдьан, 24 кэнсиэрди көрдөрөн, улахан ситиһиилэнэн

кэлбиттэрэ. 1988 с. Америка фольклорун XXII бэстибээлигэр бэс ыйын 22 күнүттэн от ыйын 12 күнүгэр диэри кыттыыны ылбыта. Ити айаннар аан дойдуга саха хомуһун аатырдыбыттара. 1988 с. кини көбүлээнинэн, Дьокуускай куоракка варганнай муусукаҕа Бүтүн Сойуустаабы кэмпириэнсийэ буолан ааспыта. 1991 с. аны II Аан дойдутаабы варганнай кэнгириэс «Хомус быллыгыта уонна билингитэ» диэн тиэмэҕэ ытыллыбыта. 1992 с. Аан дойду хомус (варган) муусукатын Киинин бэрэсидьиэнинэн талыллыбыта.

1965 с. СГУ саха салаатын бүтэрэн, Хачыкаат оскуолатыгар үлэҕэ аналлыта.

1966-68 сс. Хомсомуол Саха сиринээҕи обкуомун култуурунай-маассабай үлэни тэрийэр салааны салайбыта. 1968-71 сс. Билим Акадьыамыйаларын тылы уонна литэрэтиирэни чинчийэр институтун аспыраана.

1971-99 сс. билим үлэһитинэн, тылы чинчийэр салаа сэбиэдиссэйинэн үлэлээбитэ.

1999 с. Саха Өрөспүүбүлүкэтин Бырабыыталыстыбатын билимнэ уонна үрдүкү оскуолаҕа дэпэртээминн тыл салаатын бэлиитикэтин начаанньыга.

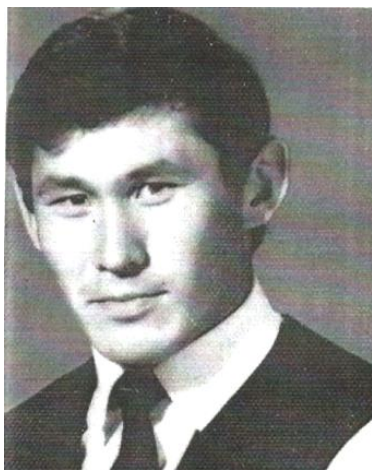
1983 с. Алма-Аты куоракка хандьыдаат диссэртээссийэтин «Саха тылыгар ыйытар этиилэр» диэн тиэмэҕэ ситиһиилээхтик көмүскээбитэ.

1994 с. дуоктар диссэртээссийэтин «Сахалыы сана интонациятын тутуллара» диэн тиэмэҕэ көмүскээбит. Кини «Саха тылыгар ыйытар этиилэр» – 1982 с., «Кэпсэтиигэ хоруйдуур этии тутула» – 1990 с., «Саха тылыгар соруйар этии» – 1992 с., «Билингни саха литэрэтиирэли тылын кырамаатыката» (кыттыгас) уо.д.а. 150-ча бэчээттэммит саха тылыгар аналлыт үлэлэр ааптардара.

Билигин Иван Егорович сахалыы таба санарыы тылдьытын таһаартарарга үлэли-хамсыы сылдьар. Кини чинчийэр, үлэлиир хайысхата экспериментальнай лингвистикэ лабораторийатын тэрийэн, кэскиллээх сана саҕалааһыннар саҕахтарын арыйар. Билим үлэтин сэргэ кэскиллээх исписэлиистэри иитэн таһаарар. 5 билим хандьыдаатын, дуоктарааннары, аспырааннары бэлэмнээбитэ. Дуоктар диссэртээссийэтин көмүскүүр анал Сэбиэт чилиэнэ. Иван Егорович саха култуурата сайдарыгар сүнкэн кылааты киллэрбит, ускуустубата Аан дойду таһымыгар тахсарыгар улахан үгүлээх. 2013 с. естественнэй билим Дьобуруопатаабы акадьыамыйатын дьиннээх чилиэнэ.

Иван Егорович билигин да айымньылаах үлэ үөһүгэр сылдьар. Бэйэтин дойдутун үгэстэрин, үөрүүхтэрин көрдөрөр «Холумтан сылааһа», «Олох далайыгар» диэн бэртээхэй кинигэлэри суруйан таһаарда. Салгыы үһүс кинигэтин ситэриэхтээх.

Данилов Николай Николаевич

1947 с. муус устар 23 күнүгэр Кыргыдайга үс кыыс кэнниттэн төрдүс оҕонон төрөөбүтэ. Оҕо сааһа төрөөбүт Кыргыдайыгар ааспыта, оскуолаҕа үөрэнэ киирбитэ. Онтон VI кылааһы бүтэрэригэр, эдьийэ Мария Николаевна Хампаҕа үлэли тахсан, ийэтинэн онно көһөн барбыттара. Хампа оскуолатыгар үөрэнэр кэмигэр Тобохов А.Г., Тобохова Э.Я., Яковлев В.Н., Пестеров Д.Г. курдук успуорду өрө тутар учууталлар үлэлээбиттэрэ оҕолорго. Коля Данилов оҕо эрдэбиттэн сытыы-хотуу буолан, баскетболунан, волейболунан, атах оонньуутунан, чэпчэки атлетиканан ордук сөбүлээн дьарыктанара, оскуола сүүмэрдэммит хамаандатыгар баара. Эмиэ ити кэмнэ оскуолаҕа математика учууталынан Евсей Гаврильевич Николаев үлэлээбитэ. Кини үөрөспит оҕолоруттан сүрүннээн 1965-66 сс. выпускниктартан математик, физик учууталлар, билим үлэһиттэрэ элбэхтэр. Николай эмиэ киниэхэ үөрэниитэ естественнэй билим Арасыйытатаабы акадьыамыйа акадьыамыга буола үүнэригэр бастакы уйуктаах үктэл буолбута.

Оскуоланы 1966 с. бүтэрэн, аармыйаҕа сулууспалаабыта. 1968 с. дойдутугар эргиллэн, Бүлүү куоратын типографиятыгар оробуочайдаабыта, онтон нөнүө сылыгар СГУ физмат бакылтыатын

математика салаатыгар тутгарсан кирибитэ. Үөрэбэр хара маннайгыттан умсугуйан үөрэммитэ. 1974 с. СГУ-ну ситиһиилээхтик бүтэрэн, үргүлдү аспирантураға үөрэнэ барбыта.

1978 сылтан Кемеровоға Судаарыстыбаннай университетке үлэлээбитэ. 1991 с. «Математическая кибернетика» диэн сана хаапыдыраны арийан, дэкээнинэн үлэлээбитэ. Аспирантураны салайбыта.

Николай Николаевич 200-тэн тахса билим үлэтэ Арасыйыаға, тас дойдуларга тахсыбыта, ол иһигэр 10 монография. 2003 сылтан математическай бакылтыат дэкээнэ. 2006 с. «Арасыйыа бастын дьоно» диэн энциклопедияға кини аата кирибитэ. 2004 с. «Арасыйыа Бэдэрээссийэтин Үрдүкү оскуолаларын үтүөлөөх үлэһитэ» үрдүк ааты ылбыта. 2007 с. «Кузбасс сайдытыгар ураты үтүөлэрин иһин» мэтээлинэн наҕараадаламмыта.

2012 с. Бүлүүгэ кэлэ сылдыбыта. «Честь и достоинство Виллойской школы» бэлиэнэн наҕараадаламмыта.

Физика-математика билимин дуоктара, бэрэпиэссэр, Үрдүкү оскуолалар норуоттар икки ардыларынаағы акадьямыйатын акадьямыга. Билигин Кемерово куоракка олорор. Кэргэннээх, уоллаах кыыс оҕолордоох.

Илья Данилович Петров-Мастаах Уола

Илья Данилович Петров-Мастаах Уола 1925 с. балаҕан ыйыгар Кыргыдайтан үс көстөөх сиргэ, Нахаев Арыылааҕар, күн сиригэр кэрбүтэ.

VII-кэ үөрэнэн иһэн, 1943 с. балаҕан ыйыгар, 18 сааһын туолаатын, Лууку эбэҕэ балыктаһа сылдьан, боруонна ытыр бэбиэскэ тутан, боруонна барбыта. 2 сыл устата удаһыннаах сэрии инники кириитигэр снайпер, бүлүмүөтчүк, разведчик быһытынан Прибалтиканы, Илинги Пруссияны, Польшаны босхолоспута, өстөөх уораҕайыгар тийэ сэриилэспитэ. Сэрии уоттаах холоруга хаста даҕаны умсарыта охсуталаан, өлөр өлүүттэн кыл мүччү куотан, эмтэнэр сири буллартаабыта. Сэрии бүшпүтүн кэннэ, анаар атаҕын сүтэрбит, хас да сиригэр чэгиэн этин, илиитин дьөлүтэ ыттарбыт, II курууппалаах инбэлиит, киһи анаара киһи арыалдыт сизэстэрэлээх эргиллибитэ. Буйун быһытынан кинини 2 уордана, уонтан тахса бойобуой мэтээллэрэ кэрэһэлиэхтэрэ.

Сэрии сыллара ыраатан истэхтэрин ахсын, сэриини илэ харахтарынан кэрбүт, эттэринэн-хааннарынан билбит сэрии кыттыылаахтара сыһыа тононон бардахтарына, эдэр көлүөнэҕэ сэрии, кини аҕалыт алдьархайдарын туһунан өйдөбүл өлбөөдүйөн, умнуллан барыһы, буйуттар хорсун кыргыһыылар сурукка-бичиккэ кирибэккэ, үйэлэргэ ахтыллар аналлара сууралла быһытыһыһы диэн санаанан салайтаран, үйэ чиэппэриттэн ордук кэм устата араас улуустарга сылдьан, сэрии бэтэрээннэрин көрсөн, ахтылары хомуйбута, элбэх матырыйаалы муспута. Онуоха олобуран 300-тэн тахса ыстатыйалары, учаркалары хаһыаттарга, сурунаалларга бэчээттэспитэ, араадыһыанан аахтарбыта. Олобун чорооно томточчу туолуута – кини 9 кинигэтэ. Сүүһүнэн аабыллар сэрии буйуттарын хорсун-хоодуот охсуһууларын, эйэлээх олоххо килбиэннээх үлэлэрин кинигэлэригэр киллэрэн, ааттарын үйэтиһпитэ, толбонноох күн-дьыл тумарыгар сүппэт онортообута.

Биһигин ыйаабыт төрүт буорун ахтарыттан, сыаналыырыттан, суруйууларын, кинигэлэрин Мастаах Уола диэн аатынан таһаартарара.

Сыралаах үлэтин сыаналаан, Илья Петров-Мастаах Уола Саха Өрөспүүбүлүкэтин култууратын үтүөлөөх үлэһитэ, эргин туйгуна, Бүлүү улуусун Бочуоттаах олохтооҕо, саха суруйааччыта буолталаабыта.

Альбина Михайловна Дегтярева

Альбина Михайловна Дегтярева Бүлүү Кыргыдайыгар төрөөбүтэ. Хомуска эдэр сааһыттан оонньуур. СГУ иһинэн И.Е.Алексеев тэрийбит «Алгыс» хомус ансаамбылыгар убайа Георгий Михайловичтыын дьарыктанан, аан бастаан хомуһу дойду таһымыгар таһаарсыбыттартан биирдэстэрэ.

2002 с. саха этномуусукатын тарҕатар, сайыннарар сыаллаах «Кылы сах» диэн бөлөбү тэрийбитэ, салгыы бөлөх «Айархаан» диэн ааттанан, Арасыйаҕа, Аан дойдуга кизнник билиннэ. Норуоттар икки ардыларынааҕы, Аан дойдугааҕы этническэй уонна тыыннаах муусука бэстибээллэрин үгүс төгүллээх лауреата Дьокуускайдааҕы музыкальнай училище иһинэн тэриллитбит «Айархаан» бөлөх саха хомуһун мунура биллибэт кистэлэннээх дьүрүскэнинэн сөхтөрөн, Сахабыт сириг Аан дойду эйгэтигэр биһигинэн ааттатта.

Дегтярева Альбина Михайловна – виртуоз-хомусчут, Саха Өрөспүүбүлүкэтин үтүөлээх артыыската, Аан дойду култууратын уонна ускуустубатын маастара, этническэй уонна тыыннаах муусука Аан дойдугааҕы элбэх бэстибээллэрин, куюнкуустарын лауреата,

«Айархаан» этно-бөлөх салайааччыта.

Уордьаннаахтар

Кырбасов Василий Васильевич

«Үлэ Кыһыл Знамята», «Өктөөбүр Өрөбөлүүссүйэтин» уордьаннарын кавалера, Саха Өрөспүүбүлүкэтин Норуотун хаһаайыстыбатын Үтүөлээх үлэһитэ, элбэх үбүлүөйдээх мэтээллэринэн наһараадаламмыта. Бүлүү улуунун бочуоттаах олохтооҕо.

Чемпоров Дмитрий Николаевич

ССРС Үрдүкү Сэбиэтин Бүрүсүүдүмүн 1971 с. муус устар 8 күнүнээҕи Ыйааҕынан «Үлэ Кыһыл Знамята» уордьан кавалера. Саха АССР Тыатын хаһаайыстыбатын Министирэстибэтэ 1978 с. тохсунньу 23 күнүнээҕи бирикээһинэн аата суруллубут кыһыл көмүс чаһынан, Тыа хаһаайыстыбатын Министирэстибэтин Бочуотун кинигэтигэр киллэрэн туран, наһараадалаабыта. Бүлүү улуунун дьаһалтата 1995 с. сэттинньи 23 күнүгэр «Бүлүү улуунун Бочуоттаах олохтооҕун» аатын инэрбитэ. 9 үбүлүөйдээх мэтээлинэн уонна Саха АССР Үрдүкү Сэбиэтин Бочуоттаах кыраамататынан наһараадаламмыта.

Дорофеев Владимир Федотович

Тыыл уонна үлэ бэтэрээнэ, Саха АССР норуотун хаһаайыстыбатын үтүөлээх үлэһитэ, Бүлүү улуунун бочуоттаах

олохтооџо, Бүлүү улууһун, Чочу нэһилиэгин бочуоттаах бэтэрээнэ Дорофеев Владимир Федотович 1933 с. ахсынньы ый 30 күнүгэр Бүлүү улууһун Кыргыздай нэһилиэгэр төрөөбүтэ. Оџо сааһа сэрии ыарахан сылларыгар ааспыт. Кыргыздай алын кылаастаах, онтон Мастаах 7 кылаастаах оскуолатын бүтэрэн, Бүлүү куоратыгар киирэн, орто оскуоланы бүтэрбитэ. Кыра эрдэбиттэн үөрэххэ олус тардыһыылаах, куруук кинигэ тутан баран сылдыар этэ.

Кини үөрэнэрин, үлэлирин устатыгар эппиэтинэстээх, ылыммыт дьыалатын, соругун ымпыгар-чымпыгар тийэ толорор буолара.

Үлэтин 1952 с. Өлөөн улууһугар начаалынай оскуола учууталынан саџалаабыта. 1954 сылтан Сэбиэскэй Аармыйа кэксэтигэр ынырыллыар диэри, хомсомуол Өлөөн оройуонунааџы тэрилтэтигэр уопсай отдел салайааччытынан ситиһиилээхтик үлэлээбитэ. Аармыйаџа 3 сыл устата сулууспалаан баран, Дьокуускай куоракка өрөспүүбүлүкэтэџи типоргафияџа үлэлии киирбитэ. Бу тэрилтэџэ хомсомуол сэкэрэтээринэн уонна каадыр отделын начаалынньыгынан СГУ-га киирээр диэри үлэлээбитэ.

Владимир Федотович Бүлүү оройуонун хомсомуолун I сэкэрэтээринэн үлэлээбитэ. Ити сыллартан саџалаан, салайар үлэџэ үрдүк эппиэтинэстээхтик олоџун бүтэһик сылларыгар диэри үлэлээн кэлбитэ. Ол курдук, Степан Аржаков аатынан сопхуос Чочутааџы отделениетыгар учаастак сэбиэдиэссэйинэн, онтон ити сопхуоска партком сэкэрэтээринэн ситиһиилээхтик үлэлээбитэ. Үлэтин ситиһиитинэн «Бочуот Знага» уордьанынан наџараадаламмыта. Оройуон үрдүкү салалтатыгар 1977 сылтан бочуоттаах сынньаланна тахсыар диэри үлэлээбитэ. Үлэлирин быыһыгар Айхаллааџы «Алмазы России-Саха» аахсыйалаах хампаанньаџа Бүлүү улууһуттан бэрэстэбиитэл буолан, элбэх эдэр ыччат ыһыллыы-тоџуллуу бириэмэтигэр үлэлээх буоларын ситиспитэ.

Николаев Христофор Николаевич

«Бочуот знага» уордьан кавалера.

Сэрии бириэмэтигэр тулаайах хаалан, эдьийэ Варвара ииппитэ. Дьооху оскуолатыгар үөрэммитэ. Кыһыл Сыырга эспэдьииссийэџэ буровойга үлэлээбитэ.

Талба талааннаахтар

Христофор Данилович Петров-Абытай

Мастаах Уола бииргэ төрөөбүт быраата Христофор Данилович Петров-Абытай Черскэйгэ олорор. 40-ча сыл муос оноһуктарынан дьарыктанар, ханна да үөрэммэккэ, бэйэтэ сылдыан эрэн, таарымта киирбитинии саџалаабыт дьарыга. Кини оноһуктара биирдиилээн бүгүүрэттэн саџалаан, элбэх бүгүүрэлэртэн турар композициялардыын төһө-хачча буолбутун ааџар күчүмэџэй. Анаардас элбэх бүгүүрэлэрдээх композициялара 200-тэн тахсыбыт. Удьуор уус хаана таайан, Христофор оскуолаџа сылдыан, мастан быһаџынан кыһан хаамар хамбаайыны онорон сөхтөрбүттэџэ. Онорбут үлэлэринэн Сибиир араас куораттарыгар, Москубаџа, Санкт-Петербурга тийэ быыстапкаларга кыттан, көрүү кыайыылааџа, лауреата, дипломана буолуталаабыта. Норуот маастара, «Дархан Уус» ааттара ингэриллибитэ. Кыраныысса таһыгар кытта көрдөрүллэн, биһирэбили ылаттаабыта. Өрөспүүбүлүкэ култууратын туйгуна, Аллараа Халыма улууһун бочуоттаах олохтооџо бэйэтин 70 сааһын, Кыайыы 60 сылын көрсө, 3 сыл үлэлэһэн, убайа Мастаах Уола кинигэлэрин ис хоһоонунан, сэлии муоһуттан кыһан, биирдии бэйэлэрэ 30-туу 40-нуу бүгүүрэттэн турар 2 улахан үлэни «Ийэ түүлэ» уонна «Охсуулаах батальон» диэн аатталаан бүтэртэџэбитэ.

Оноһукка Мастаах Уолун дьоруойдара, Бүлүү дьоно политрук Сэмэн Софронов, бэргэн ытааччылар Илья Петров, Илья Буслаев, күүстээх-уохтаах Алексей Николаев, Берлини штурмалааһын хотойо Нестер Катанов, Ленинград былакаадатын кыттыылааҕа, бүлүмүөтчүк Петр Иванов, байыас Егор Терентьев, Бапаҕаайыттан Николай Николаев, Прокопий Алексеев, Кыргыдайттан Роман, Прокопий Анемподистовтар, Балаҕаччыттан биэс бырааттыы Борисовтар, Халбаакыттан Егор Уваров, Дьоохуттан Семен Колтовской, куораттан Макарий, Дмитрий, Софрон, Константин Поповтар, Сэбиэскэй Сойуус Дьоруойдара Алексей Миронов, Николай Кондаков, Николай Степанов, снайпердар Дмитрий Гулаев, Алексей Томская, Төнгүргэстээх уола Егор Игнатьев, Уоттуттан Роман Корякин уо.д.а. сирэй бэйэлэринэн сэрии уоттаах хонуутугар охсуһуу күөнүгэр сылдыаллара үйэлээх өйдөбүннүккэ кубулуйбуттар. Бырабыыталыстыба, Бэрэсидьиэн бу үлэлэри үрдүктүк сыаналаан, Х.Д.Петрову Кыайыы 60 сылын көрсө нэһилиэнньэни, ыччаты ийэ дойдуну таптыырга, ботуруйуоттуу иитиигэ үтүөлэрин иһин «Гражданская килбиэн» анал бэлиэнэн наҕараадалаабыта.

Христофор Данилович муосчут идэтигэр уолун, билигин Нам педколлекһыгар преподавателинэн үлэлиир Роман Христофоровиһы уһуйбута уонна кэнники үлэлэригэр кытыннарбыта кэрэхсэбилээх.

Ердашева Прасковья Дмитриевна-Уйулба

1949 с. от ыйын 23 күнүгэр ырыаҕа ылламмыт, хоһоонно хохуллубут кырасыабай айылҕалаах кытыы сиргэ Кыргыдай нэһилиэгэр холкуостаах дьиэ кэргэнигэр үһүс оҕонон күн сириҥ көрбүтэ. Аҕата сылгы көрөөччүнэн үлэлиир буолан, Паша кыра сааһыттан сылгылары кытта алтыспыта, олус сыыдам, сымса-сылбырҕа, бэйэтин кыанар кыыс оҕо буола улааппыта. Сүүрэн иһэн сыбыдах акка хатаастан, ойбонно уулата бүтүн үөрү илдьэрэ.

Оскуолаҕа үөрэнэр кэмнэригэр успуордунан дьарыктаммыта. Хайыһарга, остуол тиэнниһигэр, гимнастикаҕа оскуолатын, нэһилиэгин, оройуонун чиеһин үгүстүк көмүскүүрэ.

Кыргыдай 8 кылаастаах оскуолатын бүтэрэн, Дьокуускайдааҕы тыа хаһаайыстыбатын техникумугар үөрэнэ кирибитэ. Зоотехник идэтин ылан, Бүлүү оройуонун Халбаакы нэһилиэгэр үлэлии кэлбитэ. Манна олорон, киномеханикка үөрэнэн, кэргэнин кытта киинэ көрдөрөөччүнэн үлэлээбиттэрэ.

Прасковья Дмитриевна ураанхай сахалар умнуллан эрэр дьарыктарын кыптыыйынан кырийыны тилиннэрэр, уран тарбаҕын иһиттэн кыталыгы үнкүүлэтэр, дьөһөгөй оҕотун дьүһүйэн таһаарар, оһуор-бичик мандарын түһэрэр талаанын таба көрөн, Халбаакы орто оскуолатыгар эбии үөрэхтээһин учууталынан ылбыттара. Үлэлии сылдьан Бүлүүтээҕи педучилище төрүт култуура учууталын идэтигэр кэтэхтэн үөрэммитэ, салгыы үөрэҕин ХИФУ-га салҕаабыта. Билэ-көрө сатыыр ураты дьобурдаах, дьону кытта бодоруһар, мэлдьи сүбэлии-амалыы сылдьар, амарах, эйбэс майгылаах Прасковья олоҕор туруоруммут сыалын ситиспитэ – үрдүк үөрэҕин ситиһиилээхтик бүтэрбитэ, сатабылын-талаанын, билэрин-көрөрүн Сахатын сириҥ араас муннуктарыгар, кыранысса таһыгар Парижка, Кытайга тийэ бэйэтин ускуустубатын көрдөрбүтэ, норуотун култууратын, сизрин-туомун бырапагаандалаата, үгүс элбэх лиэксийэлэри аахта, ыччаты үөрэттэ.

Прасковья Дмитриевна – норуот маастара. Кыптыыйынан араас оһуору-дьарҕааны, кыылы-сүөлү, көтөрү-сүүрү кырийан, кэпсээн-сэһэргээн, тыл этэн, алгыс аныыр талааныттан ураты сылгы түүтүттэн олоххо наадалаах оноһуктары, истин ийиһилээх хоһооннору айар ураты дьобурдаах. Билигин Халбаакы орто оскуолатыгар уһуяан иитээччитинэн үлэлиир, айар үлэ үгэнигэр сылдьар. Оноһуктарын кэрэһилиир бэртээхэй кинигэтэ күн сырдыгын көрдө.

Иванова Акулина Иннокентьевна-Иэйэ

Акулина 1971 с. Бүлүү улуунун Кыргыздай нэһилиэгэр от ыйын 12 күнүгэр төрөөбүтэ. Аҕата Алексеев Иннокентий Гаврильевич, ийэтэ Иванова Мария Матвеевна үйэлэрин тухары холкуоска, сопхуоска сүөһү иитиитигэр үлэлээбиттэрэ. Самодетельность көхтөөх кыттыылахтаара этэ. Ийэтэ Мария Матвеевна улууска биллэр оһуохайдыт этэ. Акулина Кыргыздай оскуолатын кэнниттэн култуура кэллиэһигэр киирэн, 1990 с. бүтэрбитэ. Үлэтин Дьөккөн кулуубуттан саҕалаабыта.

1998 сылтан олобун бүтэһик күнүгэр диэри Бүлүү куоратын «Алгыс» сынньалаң киинигэр үлэлээбитэ. 2007 с. Илин Сибиирдээҕи култуура уонна ускуустуба акадьыамыйатын кэтэхтэн үөрэнэн бүтэрбитэ.

Акулина дьин айылҕаттан бэриллибит күүстээх кылыһахтаах куоластааҕа. Уутугар-хаарыгар киирэн ыллаан дьигиһиттэҕинэ, дорҕоон үөһэ куйаартан кутуларга дылыта. Ону сэргэ, Бүлүү улуустаргар оһуохайы этэринэн, хомоҕой тойугунан холооннооҕо суоҕа. Хамсанан-имсэнэн хаамтаран-көтүтэн бардаҕына, киһи эрэ ойуох-тэбиэх курдуга. Дэлэҕэ да кинини «Өрө көтөр Өкүлүүнэ» диэхтэрэ дуо.

Акулина Иннокентьевна 2002 с. Саха Өрөспүүбүлүкэтин култууратын туйгуна, С.А.Зверев-Кыыл Уола аатынан Кыһыл көмүс бэлиэ хаһаайына буолбута. Өрөспүүбүлүкэ, улуус, куорат таһымнаах Бочуоттаах кырааматалар, анал бириистэр кини айар үлэтин туһуларга буолаллар. Акулина таһаарыылаахтык үлэлии сылдьан, олус эдэр сааһыгар 2010 с. тохсунньу 14 күнүгэр хомолтолоохтук олохтон барбыта.

Спорт

Васильева Степанида Васильевна

Киэн сыһыылаах, өлгөм оттоох, туруу мастаах, өң буордаах Мастаах Эбэ хотун ойуччу тутан маанылаабыт сиригэр Кыргыздайга 1937 с. сэттэ оҕолоох ыалга үһүс оҕонон күн сириҥ көрбүт. Маннай утаа II Күүлэт нэһилиэгэр Бөтүрүөптэр диэн ыалга иитиллэн баран, төттөрү Кыргыздайга кэлбит. Оскуолаҕа V кылааска үөрэнэ сырыттаҕына, эһэтэ Киргизэлэй Аламподистов киил маһынан бэрт кыра, тупсаҕай көрүҥнээх хайыһар онорон биэрбит. Дьэ, ол кэмтэн ыла хайыһарга дьиннээхтик абылатан, арахсыспат истин доҕор оностон, 1992 с. диэри араас сирдэринэн, дойдуларынан хайыһардаан ахан кэллэ. Төһөлөөх көһү эт атаҕынан сүүрбүтүн бэйэтэ да билбэт.

Кини 1958 с. атыһыт үөрэҕин бүтэрэн баран, бастаан утаа Балаҕаччы, Халбаакы маҕаһыыннарыгар, онтон куоракка 1963 с. киирэн, улуус эргинин тэрилтэтин киин ыскылаатыгар 1997 с. диэри, ханна да харыс халбарыйбакка, биир сиргэ үтүө суобастаахтык үлэлээбитэ. Энкилэ суох үлэтин үрдүктүк сыаналааннар киниэхэ «Эргин туйгуна» диэн үрдүк ааты инэрбиттэрэ уонна үлэ бэтэрээнэ буолбута. Үлэлии сылдьан, түгэн көһүннэр эрэ, хайыһарынан куруук сүүрэр, дьарыктанар этэ уонна араас таһымнаах күрэхтэһиилэргэ кытара.

Мань тэнэ 1978 с. ухун, ыраах сиргэ хайыһарынан айаннааһынна – өрөспүүбүлүкэ таһымнаах Бүлүү – Хохочой – Бэрдьигэстээх – Дьокуускай маршрутунаан 75 көскө сүүрүүгэ – 21 киһилээх хамаанда састаабыгар киһирсэн, хас да хонуктаах хайыһарынан айанна кыттыбыта.

Хомсомуол 70 сылын уонна Бүлүү куората төрүттэммитэ 350 сылын көрсө Тылгыны түбэтин түөрт уонна Балаҕаччы түбэтин үс нэһилиэктэринэн аҕытаасыйа анаардаах хайыһарынан айаннарга кыттыбыта.

Степанида Васильевна амарах ийэ, сиэннэригэр күүтүүлээх күндү эбэ уонна түргэн сырыылаах бастын хайыһардыт-спортсмен этэ.

Эдэрдий эрчимнэрин ыһыктыбакка, успуорду олохторун устата истин доҕор, эрэллээх аргыс оностубут дьонноохпутунаан биһиги бүлүүлэр улаханлык киэн туттабыт уонна кинилэри ыччашпытыгар холобур оносторго кыһанабыт.

Алексеев Семен Никитич-Сэмэнчик

Семен Никитич 1940 с. муус устар 19 күнүгэр Алексеева Мария Васильевнаҕа иккис оҕонон Кыргыдайга төрөөбүтэ. Ийэтэ Мария Васильевна 1922 с. Кэнэрэччигэ арыллыбыт оскуола маннайгы үөрэнээччитэ.

1935 с. Дьооху 7 кылаастаах оскуолатыгар Орто Бүлүүттэн төрүттээх Софронов Никита Гаврильевич учууталлыы тийбитэ. Кини төрдө-ууһа бэйэтэ туһунан устуоруйалаах. Гражданскай сэрии саҕана бырааттыы Софроновтары бандыыттар сордоон-муннаан өлөрбүттэрин туһунан элбэхтик суруйбуттара. Никита Гаврильевич икки сайын Кэнэрэччигэ олорор Федора Ивановна, Алексей Иванович Ивановтарга биэ үүтэ иһэн сайылаабыт. Ол сылдьан эдэр Марияны сөбүлүү көрбүт. Икки эдэр киһи тапталларын түмүгэр уол оҕо Сэмэнчик төрөөбүт.

Сеня оҕо сааһа сэрии сылларын оҕолоруттан туох да уратыта суоҕа. Эдьийин кытта кырдыаҕас эбэлэригэр хаалаллара. Ийэлэрэ Мария, эдьийдэрэ Матрена сарсыарда эрдэ туран холкуоска үлэли бараллара. Сеня Кыргыдай 7 кылаастаах оскуолатыгар үөрэммитэ. Оҕо сылдьан кытыгырас, сымса этэ, саастыылаахтарын кытта тустарын сөбүлүүрэ.

Оскуолатын бүтэрэн, Мастаах орто оскуолатыгар үөрэнэ сылдьан, көңүл тустууга I эрэсирээттээх Михайлов Семен тэрийбит тустуу сизксийэтигэр сылдыбыта. Мантан ыла кини тустуу абыланар ылларбыта, олобун тустууга анаабыта. 1961 сылтан саҕалаан 1988 с. диэри көңүл тустууга, хапсаҕайга, гиирэ анньытыгар, мас тардыһытыгар, дуобакка, саахымакка барыта 100-тэн тахса араас таһымнаах күрэхтэһиигэ кыттыбыта.

Мин 1961 с. орто оскуоланы бүтэрэн, Алдан оройуонуттан (уруккута Учур) Бүлүүтэҕи педучилищеҕа үөрэнэ кэлбитим. Үөрэххэ сана туттарсааччылар уонна үлэли хаалбыт устудьуон уолаттар киһэ аайы волейбол ооньуурбут. Куорат уолаттара эмиэ хамаанда туруоран ооньууллара. Биһирдэ сизккэ анныгар ыраас сырдык сөбөрлөөх, кылгас «ежик» баттахтаах ис киһирбэх уолу кытта түбэһистибит. «Кыысчаан, чаһыбын тут эрэ,» – диэтэ уол. Ону мин сөпкө истибэтим. Ол уол киһэ аайы куруук кэлэрэ, училищеҕа үөрэнэр тустуук уолаттары кытта табаарыстаһара. Аатын-суолун, тустуугун, успуорт сэбиэтигэр үлэлирин кэлин билбитим. «Сеня үчүгэй уол, Галя, дьолгун мүччү тутума,» – диэн табаарыһа Бырдакаров Валерий сүбэлиирэ. Мантан саҕаламмыта биһиги 40 сыл устата уостубатах итии тапталбыт. 1962 с. Маай бырааһынньыгар, кууруһум оҕолоро 3-түү солкуобайы кыттыһан, устудьуон сыбаайбатын тэрийбиттэрэ, учууталбыт Шадрин Василий Маркович салайан ыһпыта.

бырааһыннык аайы ыччаттар кэнсиэрт, бостунуопка туруорарбыт. Сеня бэйэтэ үчүгэй куоластаах ырыаһыт этэ. Ити сылдьан тустуунан дьарыктанарын бырахпатаҕа. Ыйы ыйдаан сылга хаста даҕаны усбуордарга, күрэхтэһиилэргэ барара, мин ону олох бопсубат этим.

1964 с. Сеняны Иркутскайга үөрэххэ ыыппытара. Тийэн эксээмэн туттара сылдьан, мунура ыалдьан, төннөн кэлбитэ. 1967 с. Дьокуускайга баран үөрэнэн иһэн, оҕолорун, дьэтин-уотун ахтан, эмиэ төннөн кэлбитэ. Мин ол саҕана кэтэхтэн үөрэнэр этим. «Галя, хата, эн үөрэн. Эр киһи мин, доруобай буоллахпына, ханна баҕарар үлэлиэм,» – диирэ.

Кыргыдайга олохсуйан, дьэ-уот туттан, 6 оҕолонон, 12 сиэннэнэн, нус-хас олохтоох нэһилиэк биир кырдыаҕас ыала буолан олорбуппут. Сеня тугу барытын сатыыра, дьэ ис-тас үлэтигэр сыстаҕаһа. Мастаан-оттоон, улахан хаһаайыстыбатын тутан олорбута.

1986 с. Чыычаах Арыылааҕар, очотооҕу быһаарыынан, сибирскэй язваттан элбэх сылгы өлбүтэ. Ону дьаһайыыга үгүс эр дьон ынырыллыбыта, Семен эмиэ сылдыһыпта. Кэлэн баран, сылгылар өлбүт сирдэригэр от-мас саһарбытын сөҕөн кэпсиирэ. Аҕыйах сыл иһигэр Кыргыдай нэһилиэгиттэн элбэх киһи инсуул, инфаркт, онкология ыарыыларыттан өллүлэр. Маны ким да быһаара, үөрэтэ сатаабат. Аҕабыт 2001 с. саҕалаан субуруччу инсууллаан, инфарктаан, 2002 с. күн сириттэн суох буолбута.

1996 сылтан нэһилиэккэ кини аатынан хапсаҕайга күрэхтэһии ыытыллар. Кини сырдык аатын үйэтитэн, бу тустууну тиһигин быспакка улуус успуордун кэмितिэтэ, олохтоох дьаһалта ыта туралларыгар баҕарабыт.

Кэргэнэ Софронова Галина Прокопьевна. 2005 с.